CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MHRD

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अ.नं. १६५

पाठ्यपुस्तक

अर्थशास्त्र आरक्षित

आरक्षित

पाठ्यपुस्तक

वेद
वे. आ
२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कात्यायन श्रौतसूत्रम्

[redacted]

दर्ता नं० ४५२८

[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

1932.

नं० ४५२२

THE

VKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

ION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO 415.

श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

श्रौतसूत्रम्

देवयाज्ञिकपद्धतिसहितम् ।

काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन

वेदाचार्य श्रीविद्याधरशर्मणा

संशोधितम् ।

ATYAYAN SRAUTA SUTRA

WITH

DEVAYĀJÑIKA PADDHATI

Edited by

VEDĀCHĀRYA

PANDIT S'RĪ VIDYĀDHARA S'ARMĀ

Professor, Benares Hindu University

FASCICULUS I-१.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1933

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४१५

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

देवयाज्ञिकपद्धतिसहितम् ।

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥ फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥
र्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥ मनुष्याणां वाऽऽरम्भसामर्थ्या-
॥ ४ ॥ अङ्गहीना-ऽश्रोत्रिय-षण्ढ-शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥
ाह्मण-राजन्य-वैश्यानाꣳ श्रुतेः ॥ ६ ॥ स्त्री चाविशे-
त् ॥ ७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ८ ॥ रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥
ायतं च ॥ १० ॥ नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥ निषा-
स्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः ॥ १२ ॥ वाऽवकीर्णिनो गर्द-
ज्या ॥ १३ ॥ लौकिके ॥ १४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्र-
गम् ॥ १५ ॥ अप्स्ववदानहोमः ॥ १६ ॥ शिश्नात्प्रा-
त्रावदानम् ॥ १७ ॥ वैतानिकेषु सर्वꣳ सर्वार्थत्वात्
१८ ॥ दर्शनाच्च ॥ १९ ॥ नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥
अधिश्रयणीये माꣳसप्रतिषेधः ॥ २१ ॥ ॥ १ ॥

प्रणम्य विघ्नहर्तारं गुरूंश्च श्रीपतिं (१)तथा ॥
कात्यायनस्य सूत्रस्य पद्धतिः क्रियते मया ॥ १ ॥

[कर्मस्वधिकारः]

तत्राग्न्याधेयादिसर्वकर्मसु ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामधीतवेदानां वे-
ज्ञानवतामङ्गहीनाऽश्रोत्रिय-षण्ढ-शूद्रवर्जितानां पत्नीसहितानामधि-
ो भवति, रथकारस्य च । निषादस्थपतेर्गावेधुके चरावधिकारः ।
ा री सन् यः स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्णीत्युच्यते, तस्य प्रायश्चित्ता-
गर्दभेज्यायामधिकारः । गावेधुकचरुरवकीर्णिपशुश्च लौकिकेऽग्नौ
ः(२) । तत्रावकीर्णिपशौ पुरोडाशश्रपणं भूमौ भवति न कपालेषु ।
ानहोम उदके भवति नाऽग्नौ, अन्यदाघाराद्यग्नावेव । प्राशित्रं
य शिश्नादवदेयम् ।

श्रीपतीन् । २. भवति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ द्रव्यं देवता त्या-
तदङ्गमितरत्समभिव्याहार-प्रकरणाभ्याम् ॥ ३ ॥ यू
यश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ ४ ॥ यजति-जुहोतीनां को
शेषः ॥ ५ ॥ तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्या-पुरो
वाक्यावन्तो यजतयः ॥ ६ ॥ उपविष्टहोमाः स्वाहाका
प्रदाना जुहोतयः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाऽऋत्विजो भक्षप्रतिषेध
दितरयोः ॥ ८ ॥ दर्शनाच्च ॥ ९ ॥ फलयुक्तानामारम्
याथाकामी फलार्थित्वात् ॥ १० ॥ न नियम-निमित्त

[अग्न्यधिकारः]

श्रौतं सर्वं कर्म वैतानिकेषु विहारार्हेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिण
ग्निषु कर्तव्यम्, स्मार्तं चावसथ्येऽग्नौ ॥ १ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमा कण्डिका ॥

[यागस्वरूपम्]

देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः। ये च यागा "यदाग्नेयोऽष्टाकपाल"(
इत्यादिवाक्यैर्दर्शपूर्णमाससंयोगेनोत्पन्नास्ते दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याः।

[यागाङ्गनिरूपणम्]

तेषां च "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति"(२) फलसाधनत्वेन
विधानात्प्रधानत्वम्, इतरत्सर्वं तत्प्रकरणपठितमग्न्याधानादि ब्राह्मण
णान्तं तदङ्गम्। अफलयुक्ताः प्रयाजादियागाः पूर्वाधारादिहोमाश्च
करणपठितास्तदङ्गम्।

[यजति-जुहोत्योर्लक्षणम्]

यत्र यजतिशब्दः श्रूयते तत्र तिष्ठता होमो वषट्कारेण प्रदा
याज्यापुरोऽनुवाक्ये च, एतावद् भवति। यत्र च जुहोतिशब्दस्तत्र
विष्टेन होतव्यं स्वाहाकारेण च।

[ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यम्]

सर्वकर्मसु ऋत्विजो ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियवैश्याः,
हविःशेषभक्षणप्रतिषेधात्।

---

१. तै. सं. २. ६. ३ २. आप. श्रौ. ३. १४. ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज. ४५२५

होत्र-दर्शपूर्णमास-दाक्षायणा-ऽऽग्रयण-पशुषु प्रवृ-
त्तं ॥ ११ ॥ सोमे चैके ॥ १२ ॥ चातुर्मास्येषु चर्तुमुखश्रुतेः
॥ १३ ॥ नियतसहपाठात् ॥ १४ ॥ दर्शनाच्च ॥ १५ ॥ नोत्स-
र्गयोगात् ॥ १६ ॥ स्यात्त्रिरंशद्वत् ॥ १७ ॥ विगुणे फलनि-
र्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ १९ ॥
तथाच दृष्टम् ॥ २० ॥ न श्रुतिलक्षणत्वात् ॥ २१ ॥ प्राय-
श्चित्तं तत्कालम् ॥ २२ ॥ दृष्टे तत्परिमाणम् ॥ २३ ॥ २ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्राः ॥ १ ॥ तेषां वा-
क्यं निराकाङ्क्षम् ॥ २ ॥ मिथः सम्बद्धम् ॥ ३ ॥ तेषामारम्भे-
ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात् ॥ ४ ॥ मन्त्रान्तैः कर्मादिः सा-
न्निपात्योऽभिधानात् ॥ ५ ॥ अनियमं वात्स्यः ॥ ६ ॥ आदि

[काम्ये याथाकाम्यं न नित्ये]

काम्यानि कर्माणि फलेच्छायां सत्यां कर्तव्यानि नावश्यम् । नित्या-
नि तु अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-दाक्षायणा-ऽऽग्रयण-पशु-चातुर्मास्या-
ऽग्निष्टोमादीनि(१) अवश्यं कर्तव्यानि, अकरणे दोषश्रवणात् । सत्यवदना-
ऽधःशयन-ब्रह्मचर्यादिनियमा अवश्यमनुष्ठेयाः । गेहदाह-भार्यागोपुयम-
तननादौ कर्माङ्गविनाशादौ च यानि नैमित्तिकानि विधीयन्ते तान्यवश्य-
मनुष्ठेयान्येव न तेषामिच्छया ऽनुष्ठानम् । नित्यानि कर्माणि अवश्यक-
र्तव्यत्वाद्यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यनुष्ठेयानि । काम्यानि तु सर्वाङ्गोपेतानि
यथाश्रुतान्येव यदा कर्तुं शक्यन्ते फलेच्छायां सत्यामपि तदैवानुष्ठेया-
नि नान्यथा ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीया कण्डिका ॥

[मन्त्रलक्षणम्]

ऋचो यजूंषि सामानि प्रैषाश्चैते मन्त्रसंज्ञाः । यजुषां च यावति
दसमूहऽ उच्चरिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति तावत्परिमाणमेकं
वाक्यं कर्मकाले प्रयोक्तव्यम् । यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न
भवते तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्वपठितं वाऽनुषज्य निराकाङ्क्षी-

---

१. अग्निहोमादीनि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वाचार्याः ॥७॥ तऽ आद्युक्ताः ॥ ८ ॥ परादिना पूर्वान्त
॥ ९ ॥ उपाꣳशु प्रयोगः श्रुतेः ॥१०॥ न संप्रैषाः ॥ ११ ॥
कौशं बर्हिः ॥१२॥ अर्थात्परिमाणम् ॥ १३ ॥ अयुग्धातूनि
यूनानि ॥१४॥ प्रागग्रे यूनऽ उदगग्रं बर्हिराचिनोति ॥१५॥
उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम् ॥१६॥ प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति ॥१७॥
अष्टादशेध्मं परिधिवृक्षाणाम् ॥ १८ ॥ एकविꣳशतिं वा-
॥१९॥ ततः परिधीनेके ॥२०॥ अपरिमितं प्रणयनीयं त्रि-

कृत्य प्रयोज्यम् । प्रयोगकाले मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोज्याः । मन्त्राणामन्त एव कर्मारम्भणीयम् । ते मन्त्राः सूत्रमध्यऽ आदिमात्रेणोपात्ताः सन्तः कर्मकाले सकलाः प्रयोज्याः, सूत्रोपात्तेन परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तो ज्ञातव्यः । यजुर्वेदमन्त्रा उपांशु प्रयोज्याः, ऋग्वेद-सामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोज्याः, प्रैषास्तु यजुर्वेदविहिता अप्युच्चैरेव प्रयोज्याः, तेषामन्यसम्बोधनार्थत्वादुपांशुप्रयुक्तैरन्यसम्बोधनासिद्धेः ।

[बर्हिर्लक्षणम्]

"अथ बर्हीꣳषि प्राचीनाग्राणि च" इत्यादौ(१) यत्र बर्हिःशब्देन विधानं दृश्यते तत्र तत्रासंस्कृतमेव कुशजातिमात्रं ग्राह्यम् ।

[परिमाणानुक्तौ]

अग्न्यगारादौ, वसोर्द्धाराहोमे स्रुक्स्रुवादौ च परिमाणविशेषानुक्तेः अर्थात्परिमाणं ज्ञेयम्, यावता परिमाणेन कार्यसिद्धिर्भवति ।

[इध्मबर्हिषोर्बन्धनप्रकारः]

इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानि सन्नहनान्ययुग्धातूनि भवन्ति=विषमसंख्यैस्तृणमुष्टिभिर्युतानि भवन्तीत्यर्थः । प्रागग्रे सन्नहन उदगग्रं बर्हिर्निधाय सन्नहनेन बदुध्वा बर्हिर्मूलभागे ग्रन्थिमवगूहेत् । "पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात् प्राञ्चं वा" इत्यापस्तम्बः(२) ।

[इध्मलक्षणम्]

इध्मश्च पालाशोऽष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः एकविंशतिसंख्यकाष्ठको वा कार्यः । पालाशाभावे वैकङ्कत इध्मः कार्यः, तदभावे काश्मर्यमयः । काश्मर्यः=श्रीपर्णीवृक्षः । तदभावे वैल्वो वा औदुम्बरो वा खादिरो वा । एके आचार्या एकविंशतिकाष्ठकादिध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यर-

---

१. शत. ब्रा. ३. ७. १. ७ २. आप. श्रौ. १. ४. १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यूनम् ॥२१॥ निरुप्याज्यं वेदोऽसीति यजमानो वेदं करोति ॥ २२ ॥ कुशमुष्टिꣳ सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा(१)पशु-ब्रह्मवर्चसा-ऽन्नाद्यकामा यथासंख्यम्॥२३॥ आऽमुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ २४ ॥ अन्तवचने च ॥२५॥

त्रिमात्राण्येवोपादाय तैः परिधिपरिधानमिच्छन्ति ।

सामिधेनीविवृद्धौ चेध्मकाष्ठान्यपि वर्धन्ते(२) तद्यथा;-सप्तदशसामिधेनीपक्षे विंशतिः काष्ठानि । इष्टकापशावेकविंशतिसंख्यसामिधेनीपक्षे चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिसामिधेनीपक्षे तु सप्तविंशतिः। पित्र्यादौ सामिधेनीह्रासे च काष्ठह्रासो न भवति । अग्निप्रणयनार्थं इध्मस्त्वपरिमितकाष्ठकस्त्रिभिः सन्नहनैर्मूलभागे बद्धः स्यात् । अपरिमितशब्देन पूर्वोक्तप्रमाणादतिशयेनाधिकमुच्यते, तेनेष्टकापशौ इध्मकाष्ठानां सप्तविंशतिसंख्यासद्भावात्ततोऽप्यधिकैरष्टाविंशतिप्रभृतिभिः काष्ठैः प्रणयनार्थं इध्मः कार्यः । वेदकरणं दर्शपूर्णमास एव वक्ष्यते ।

[आङोऽभिविध्यर्थकत्वम्]

यत्र यत्र कर्मविषये आङ् प्रयुज्यते 'आ प्रयाजेभ्यः'(३) 'आ इडाया' इत्यादौ(४) तत्र सर्वत्राङभिविधौ ज्ञेयो न मर्यादायाम् । तदपि कर्मकर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, न त्ववधित्वेनेत्यर्थः । 'शंयवन्तं भवति'(५) 'इडान्तं भवति'(६) इत्यादावप्यन्तशब्देन संयुक्तं शंयवादिकं कर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, न त्वन्तशब्दं समीपवाचिनं सम्भाव्य तत्समीपे ततोऽर्वाक् स्थीयते ।

[प्रतिकर्माग्न्युद्धरणम्]

पठ्यमाणेषु सर्वकर्मस्वनुक्तमपि आदौ आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं गार्हपत्यात् कर्तव्यम् । यत्र त्वन्यकर्मार्थं प्रसङ्गादुद्धृतौ भवतस्तत्कर्म च समाप्तं न भवति अस्मिन्नवसरे यत्कर्मापतति तत् पूर्वकर्मार्थोद्धृतयोरेव क्रियते न तदर्थं पृथगुद्धरणम् ; यथा दर्शपूर्णमासेष्ट्यर्थमुद्धृतयोरेवाग्निहोत्रहोम आगतोपस्थानादिकं च, पुनराधानानन्तरमग्निधारणे कृते विकृतेष्टि-नित्येष्ट्यादिकं च । यत्कर्मार्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृतौ भवतस्तत्कर्मसमाप्त्यनन्तरं लौकिकौ ज्ञेयौ; अत उद्ध्वं तयोराह-

---

१. कर्काचार्यैरिदं सूत्रं द्विधाकृत्य व्याख्यातम् ।
२. कर्काचार्यमते सामिधेनीविवृद्धौ नेध्मकाष्ठवर्द्धनम् ।
३. का. श्रौ. ६. ४. १
४. का. श्रौ. ५. ६. २७
५. का. श्रौ. ३. ७. ३
६. का. श्रौ. ५. ६. २९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसङ्गे ॥ २६ ॥ अपवृत्तकर्मा लौकिकोऽर्थसंयोगात् ॥२७॥ अप्रकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वात्सर्वगुणः ॥ २८ ॥ प्रकरणे चाविशेषात् ॥ २९ ॥ दर्शनाच्च ॥ ३० ॥ वैकङ्कतानि पात्राणि ॥ ३१ ॥ खादिरः स्रुवः ॥ ३२ ॥ स्फ्यश्च ॥३३॥ पालाशी जुहूः ॥३४॥ आश्वत्थ्यु

नीयादिशब्दविहितं कार्यं न करणीयम् । अत एव यदा पौर्णमासादौ बह्वय इष्टयः पृथक्तन्त्राः क्रियन्ते तदा प्रतीष्टि पृथगेवोद्धरणम्, न सकृदुद्धृतयोरेव सर्वत्रोपयोगः ।

[अनारभ्याधीतानां प्रकृतिमात्रगामित्वम्]

"खादिरः स्रुवः"(१) "पर्णमयी जुहूः" इत्येवमादि(२) यस्य कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे पठितं न भवति वाक्यान्तरेण च कर्मविशेषे विनियुक्तं न भवति अमुष्मिन् कर्मणि खादिरः स्रुवो भवतीत्येवं, तत्प्रकृतावेव निविशते ततः प्रकृतिवन्न्यायेनेतराङ्गवद्विकृतावपि गच्छति ।

[स्रुवादिपात्राणां लक्षणम्]

अथ पात्राणां लक्षणमुच्यते, खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्वार्द्धखातो भवति । स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः । स्रुचो बाहुमात्र्यो मूलदण्डास्त्वग्विला हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पाणिमात्रपुष्करास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्याः । पालाशी जुहू उपभृदाश्वत्थी । वैकङ्कती ध्रुवा । एतेषां वृक्षाणामेकस्य वा स्रुचः कारयेत् । "बाहुमात्र्यो ऽरत्निमात्र्यो वाऽग्राग्रास्त्वक्तोबिला मुख्य" इत्यापस्तम्बः(३) । अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती । अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः । यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति । तानि चोलूखल-मुसल-कूर्चे-डापात्री-पिष्टपात्री-पुरोडाशपात्रो-शम्या-शृतावदाना-ऽभ्युपवेषा-ऽन्तर्द्धानकट-प्राशित्रहरण-षडवत्त-ब्रह्मास्त्रादीनि । तत्रोलूखलमुसलयोर्विशेषः—

"मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा ।
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च"(४) ॥

तथा—

"खादिरं मुसलं कार्यं पालाशः स्यादुलूखलः ।
यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ" इति ॥

---

१. का. श्रौ. १. ३. ३३
२. तै. सं. ३. ५. ७
३. आप. श्रौ. १. १९. १२
४. का. स्मृ. १९. १६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पभृत् ॥३५॥ वारणान्यहोमसंयुक्तानि ॥३६॥ बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्विला हठ०समुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्ति ॥३७॥ अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्वावृत्तपुष्करः ॥ ३८ ॥ स्फ्योऽस्याकृतिः ॥३९॥ आदर्शाकृति प्राशित्रहरणम् ॥ ४० ॥ चमसाकृति वा ॥ ४१ ॥ चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः ॥४२॥ प्रणीतोत्कराविष्टिषु ॥४३॥३॥

चोदिताभावेऽनारम्भस्तत्सिद्धित्वात्तस्य ॥ १ ॥ नि-

कूर्चो बाहुमात्रः पीठाकारः । इडापात्री-पिष्टपात्र्यौ अरत्निमात्र्यौ [illegible] संगृहीते । पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्त- [illegible] वर्ती । शम्या प्रादेशमात्री । प्रादेशमात्रं तीर्णाङ्गुष्ठपर्वमात्रपृथुमुखं [illegible] वदानम् । अग्निररत्निमात्रस्तीर्णमुखः । उपवेषोऽरत्निमात्रः प्रादे- [illegible] वा हस्ताकृतिः । अन्तर्द्धानकटस्त्वर्द्धचन्द्राकारो द्वादशाङ्गुलः । [illegible] वहरणं वृत्तमादर्शाकारं चतुरस्रं चमसाकारं वा, तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम् । षडवत्तं चोभयत्र खातवत् । आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि । सर्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं वृन्तानि कार्याणि । अनादेशे होमसाधनभूतानि पात्राणि वैकङ्कतानि भवन्ति; यथा सोमयागे ग्रह-चमस-द्रोणकलशादीनि । तत्रापि हविर्धाना-ऽधिषवणफलक-संभरणी-परिप्लवादीन्यहोमसंयुक्तानि वारणान्येव । षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम् । अश्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरं वचनात्(१) । [illegible] वाजपेये सप्तदशानां सोमग्रहाणां पात्राणि वारणानि, अहोमसंयुक्तत्वात् । सुराग्रहपात्राण्यपि वारणानि, शाखान्तरान्मृन्मयानि वा, इत्येवमादि-सर्वमूहनीयम् ।

[इष्टिषु गमनागमनमार्गः]

इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां गमनागमनाय मार्गः । सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन ॥ ३ ॥

इति प्रथमस्य तृतीया कण्डिका ॥

[काम्ये न प्रतिनिधिः किन्तु नित्ये]

विहितद्रव्याभावे काम्यस्य कर्मण आरम्भ एव न कार्यः, नित्यं च

---

१. का. श्रौ. १२. ५. ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥२॥ आरम्भान्नियमः ॥ ३ ॥ दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ४ ॥ दर्शनाच्च ॥ ५ ॥ अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ६ ॥ अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ व्रते प्रसङ्गो, ननियमशब्दात् ॥ ८ ॥ शब्देऽविप्रतिपत्तिः ॥ ९ ॥ सोमेन जात्यभावात् ॥ १० ॥ आज्ये चादर्शनात् ॥ ११ ॥ पशौ मन्त्रवर्णात् ॥१२॥ श्रुतेश्च ॥ १३ ॥

कर्म मुख्यद्रव्याभावेऽपि प्रतिनिधिनाऽप्यारम्भणीयमेव ।

[आरब्धे काम्ये प्रतिनिधिः]

काम्ये मुख्यद्रव्यस्य सद्भावं ज्ञात्वा आरब्धे आरम्भानन्तरं मुख्यद्रव्यालाभे काम्यमपि नित्यवत्प्रतिनिधिमुपादायावश्यं समापनीयमेव, असमाप्तस्यैव परित्यागो न कार्यः । नित्ये कर्मण्यवश्यकर्तव्यत्वादारब्धे अनारब्धे च प्रतिनिध्युपादानं भवति । काम्ये चावश्यकर्तव्यत्वाभावात्प्रतिनिधिना आरम्भो न भवति । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवत्येव ।

[पयोव्रतादौ प्रतिनिधिः]

दीक्षितस्य पयआदिके व्रतेऽपि प्रतिनिधिर्भवति । 'व्रतं ह्येव"(१)इत्येवकारस्येष्टाशनस्तुतिपरत्वेन व्रतप्रतिनिधिव्युदासपरत्वाभावात् ।

[प्रतिनिहितद्रव्यस्य श्रुतशब्देनोच्चारणम्]

यदा मुख्यद्रव्यालाभे प्रतिनिधिभूतं द्रव्यान्तरं गृह्यते, यथा अग्नीषोमीये छागाभावे मेषः, यथा वा परिक्रयादौ वासोगवादीनामलाभे द्रव्यम्, तदा अग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादौ वासोऽसि गौरसीत्यादौ च मुख्यद्रव्यवाचिशब्दस्याविपरिणामोऽनूह एव कार्यः, नतु छागस्येत्यस्य स्थाने मेषस्येत्यादिविपरिणतरूपं प्रयोज्यम् । यत्र पुनर्जात्यन्तरं विहितं भवति तत्र विपरिणामो भवत्येव, यथा "ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि" इत्यादौ(२) ।

[पूतीक-पृषदाज्ययोः स्वशब्देनोच्चारणम्]

तथा सोमाभावे पूतीकेषूपात्तेष्वपि "अर्ठ०शुरर्ठ०शुष्टे देव सोम"इत्यादौ(३)सोमशब्द एव प्रयोज्यो न पूतीकशब्दः, पूतीकानामपूर्वविध्यभावात् । तथा पश्वादौ पृषदाज्यसाधनकेष्वनुयाजेषु सत्स्वपि "देवा आज्यपा"(४) इत्यत्राज्यशब्दस्यानूह एव, आज्यस्यैव कर्वुरस्य पृषदाज्यशब्दवाच्यत्वेन द्रव्यान्तरत्वाभावात् ।

---

१. श. ब्रा. ३. १. २. १ २. का. श्रौ. ९. ८. ४ ३. शु. य. ६. ७ ४. शु. य. २१. ४०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात् ॥ १४ ॥ प्रतिनिधौ तत्कालात् ॥ १५ ॥ अर्थद्रव्याविरोधेऽर्थसामान्यं तत्परत्वात्

(वैकल्पिकोपात्तद्रव्यापचारे)

तथा 'व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत'(१),तथा आग्रयणे द्यावापृथिवीययागे "पुरोडाशेनाज्येन वा यजेत"(२) तथा "सरस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे मेषी वे"त्यादौ(३) वैकल्पिकद्रव्यविधाने समविकल्पत्वादन्यतरेण कर्मणि प्रारब्धे सति येन द्रव्येण कर्मारब्धं तस्य नाशदोषादौ जाते पश्चात्तज्जातीयद्रव्यालाभे वैकल्पिकं द्रव्यान्तरं नोपादेयमेव, किन्तु येनारब्धं तत्सदृशमेव प्रतिनिधित्वेनोपादेयम् ।

(प्रतिनिधिनाशे)

अतो व्रीहिभिः कर्मणि आरब्धे व्रीहिषु विनष्टेषु व्रीह्यन्तरालाभे सति व्रीहिसदृशान् नीवारादीनुपादाय कर्म समापनीयम् , विकल्पेन विहिता अपि यवा नोपादेयाः । एवं सर्ववैकल्पिकेषूह्यम्(४) ।

एवं व्रीह्यभावे नीवारः प्रयोगे प्रारब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथंचिद् व्रीहिप्राप्तौ सत्यां व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ च व्रीहिसदृशैरेव कर्म समापनीयम् , न नीवारसदृशैः, नापि वैकल्पिकैर्यवैः ।

(कार्यासमर्थविहितद्रव्यसत्त्वेऽपि प्रतिनिधिः)

यत्र मुख्यद्रव्येण प्रयोजनसिद्धिर्न भवति प्रतिनिधिद्रव्येण च भवति, तदा मुख्यद्रव्यमनादृत्य प्रतिनिधिनैव कर्म कर्तव्यम् , यथा पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं व्रीहय उपादीयन्ते, ते च न पुरोडाशनिष्पत्तिसमर्थाः, नीवाराश्च पुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था विद्यन्ते, तदा व्रीहीननादृत्य नीवारैरेव पुरोडाशो निष्पादनीयः ।

(विहितगुणकेऽपि प्रतिनिधौ अविहितगुणकस्यापि श्रुतद्रव्यस्यैवोपादानम्)

अथ यदा "नैर्ऋतः परिवृत्त्यै कृष्णव्रीहीणा" मित्यत्र(५) कृष्णानां व्रीहीणामभावे अकृष्णा व्रीहयः सन्ति, कृष्णाश्च नीवारा इति यदा कृष्णगुणमनादृत्य व्रीहयो गृह्यन्ते, तदा गुणानामनुग्रहः कृतो न भवति; यदा च कृष्णनीवारा गृह्यन्ते न तदा व्रीहयः; तत्रैवं गुणद्रव्ययोर्विरोधे गुणं हित्वा व्रीहय एव कृष्णा अप्युपादेयाः ।

(१) का. श्रौ. १.९.१ (२) का. श्रौ. ४.६.६
(३) का. श्रौ. ९.८.५-६
(४) एवं वै सर्वं वैक इति ख पुस्तक पाठः (५) का. श्रौ. १५।३।१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ १६ ॥ गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १७ ॥ न समत्वात् ॥ १८ ॥ गुणानुग्रहात् ॥ १९ ॥ ४ ॥

कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात् ॥ १ ॥ अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ २ ॥ स्याद्वाऽऽनुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ ३ ॥ प्राकृतं च विकृतौ ॥ ४ ॥ विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् ॥ ५ ॥ श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ६ ॥ मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ ७ ॥ न समत्वात् ॥ ८ ॥ गुणानां तु भूयस्त्वात् ॥९॥ तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात्-

एवमेवाग्निहोत्रेऽपि पुंवत्साया अग्निहोत्र्याः पयसोऽभावे(१) पुंवत्सलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्साया अपि पय उपादेयम् ।

एवं पालाशानां परिधीनामार्द्राणामभावे(२) आर्द्रत्वरूपं गुणं हित्वा शुष्का अपि पालाशा ग्राह्याः। एवं सर्वत्र प्रतिनिधिषूह्यम् ।

एवं व्रीहीणामपि प्राशित्रेडादिप्रतिपत्तिकर्मपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्थानामभावेऽवदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिमात्रा अपि व्रीहयो ग्राह्याः ।

इति प्रथमस्य चतुर्थी कण्डिका ॥

[क्रमनियमे कारणम्]

पदार्थानुष्ठानं सर्वत्र श्रुतिपाठक्रमेण मन्त्रपाठक्रमेण च कर्तव्यम्, अर्थसिद्धिक्रमेण च ।

[अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वम्]

यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्विरोधो भवति यथा–"स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ती"ति(३) तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रम एवाश्रयणीयः, पूर्वं छेदनं ततो वत्सापाकरणमिति ।

[श्रौतक्रमो बलवान्]

यत्र श्रुति–पाठक्रमयोर्विरोधः यथा–"संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूया"दितिश्रुतिः (४)संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणतर्पणं विदधाति, पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात्पूर्वम्, तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थित एव कर्तव्यं न पाठक्रमेण ।

(१) का. श्रौ. ४।१४.१
(२) का. श्रौ २.८.१.
(३) श. ब्रा. १.७.१.१–२
(४) श. ब्रा. १।७।३।२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥१०॥ नैककर्म्माणि सम्बन्धात् ॥११॥ ग्रहणसादनाऽवदानप्रदानेषु तु वचनात् ॥ १२ ॥ न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ १३ ॥ प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥१४॥ षोड-

[मन्त्रपाठो बलवान्]

यत्र च श्रुतिपाठ-मन्त्रपाठयोर्विरोधो भवति यथा "सोऽसावाज्यमधिश्रयती"त्यधिश्रयणं विधाय तत्समनन्तरमेवोद्वासनं विदधाति "तत्पुनरुद्वासयती"ति(१)। 'मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसन्नहनान्ते "विष्णोर्वेष्पोऽस्यूर्जे त्वाऽदब्धेने"ति(२), तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनं कर्तव्यम्।

[पदार्थानुसमयः]

अथ यत्र बहूनां प्रधानानां सहप्रयोगो भवति तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमयेन कर्तव्याः, तद्यथा--सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्वेषां प्रथममुपाकरणम्, ततः सर्वेषां नियोजनम्, ततः सर्वेषां प्रोक्षणमिति। यथा बहुषु हविष्षु सर्वेषां प्रथममभिघारणम्, ततः सर्वेषामुद्वासनम्, ततः सर्वेषां प्राणदानम्, ततः सर्वेषामासादनम्, ततः सर्वेषामालम्भ इति। आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण भवन्तीति न तेषु क्रमचिन्ता।

चतुर्मुष्टिकनिर्वापस्यैकपदार्थत्वम्, एकादशकपालोपधानस्य च। तेनैकैकमुष्टिना एकैककपालोपधानेन च नानुसमयः, किन्तु प्रतिप्रधानं चतुर्मुष्टिको निर्वाप उक्तसंख्यककपालोपधानं चैकैकस्य कर्तव्यम्। सोमे चैकैकस्य ग्रहस्य ग्रहणं सादनान्तं कर्तव्यम्। सर्वत्र हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कर्तव्यम्। अत्र वचनात्कारणडानुसमय एव, न पदार्थानुसमयः, तथा हविर्मात्रभेदे देवतायामभिन्नायां देवतागुणे चोपांश्वादिके अभिन्ने अवदानं प्रदानान्तं न भवति, किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यवदाय ततः प्रदानं कार्यम्, यथा वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु, दर्शेष्टौ दधिपयसोश्च, स्विष्टकृद्यागे चानेकहविष्के। तथा बहुषु प्रधानेषु सप्तदशप्राजापत्यपश्वादिषु प्रथमस्य पदार्थस्य सर्वेष्वनियमः, प्रथमे पदार्थे उपाकरणलक्षणे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम एवाश्रयणीयो न क्रमान्तरम्; अयं प्रावृत्तिकः क्रमः। तथा मुख्यानां प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वापादीनां क्रमो भवति यथा प्रथमं पठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वापादि, पश्चात्पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चादिति, अयं मुख्यक्रमः।

(१) श. ब्रा. १।२।२।६ (२) शु. य०१।३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिनि त्वानुपूर्व्यभूयस्त्वात् ॥ १५ ॥ अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १६ ॥ क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १७ ॥ ५ ॥

अवत्तनाशेऽन्यद् गुणानुग्रहात् ॥ १ ॥ न पूर्वशेषात् ॥ २ ॥ अचोदितत्वाच्च ॥ ३ ॥ स्विष्टकृद्वदानुपूर्व्ययोगात् ॥ ४ ॥ गुणहानौ तु शेषभावात् ॥ ५ ॥ न देवताऽग्नि-शब्द-क्रियाः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥ कामं देवताम् ॥ ७ ॥ प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ॥ ८ ॥ स्वामी फलयोगात् ॥ ९ ॥

[नित्यस्य स्वकालेऽनुष्ठानम्]

दर्शपूर्णमासादावनेकाहःसाध्ये कर्मणि क्रियमाणे मध्ये नित्यस्याग्निहोत्रादेः काल आयाते मध्येऽपि तत्कर्म कर्तव्यमेव, तस्य कालातिक्रमो न कार्यः । एवं-पशु-चार्तुमास्य-सौत्रामण्यादौ ज्ञेयम् । अमावास्यायां सौत्रामण्यादिविकृतिमध्य एव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानं कर्तव्यं तद्दक्षिणाग्नौ ।

[षोडशिस्तोत्रे विशेषः]

तथा षोडश्यतिरात्रादौ षोडशिना नियतकालत्वेऽपि दैवादुक्थ्योत्कर्षे उक्थ्यानन्तरमेव षोडशियागो भवति न कालानुरोधात्ततः पूर्वम् ।

[क्रमविचारः]

अग्निष्टोमादीनां प्रधानकर्मणां सत्रपर्यन्तानां हविर्यज्ञानां वाऽनुष्ठाने क्रमनियमो नास्ति, यदा यस्येच्छा भवति तदा तनुष्ठीयते, अध्ययनार्थं एवैषां पाठक्रमो नानुष्ठानार्थः, सर्वस्वारादूर्ध्वं पठितेषु पाठक्रमेणानुष्ठानं, नासंभवात् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

[अवत्तस्य हविषो नाशे]

अवत्तस्य हविषो नाशे हविरन्तरमेवोत्पाद्य तेन स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिसहितो यागः कार्यो न पुनः शेषादवदेयम् ।

[अग्न्यादौ प्रतिनिध्यभावः]

अग्न्यादीनां देवतानाम्, आहवनीयादीनामग्नीनाम्, इषे त्वादिमन्त्राणाम्, अदृष्टार्थानां प्रयाजानुयाजादिक्रियाणां च प्रतिनिधिर्न भवति । कुतः अदृष्टार्थत्वात् । दृष्टार्थानां तु क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिर्भवत्येव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १० ॥ सत्रेषु तु श्रुतेः ॥ ११ ॥ स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १२ ॥ सत्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः ॥१३॥एककल्पानामवैगुण्यात् ॥१४॥ न परार्थत्वात् ॥ १५ ॥ वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १६ ॥ सहस्रसम्वत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १७ ॥ स्याद्देहानित्यत्वात् ॥ १७ ॥ तस्य च कार्यत्वात् ॥ १९ ॥ नासम्भवात् ॥ २० ॥ शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥२१॥ नादर्शनात् ॥ २२ ॥ कुलसत्त्रमिति कार्ष्णाजिनिः ॥ २३ ॥ साम्युत्थानमिति लौगाक्षिः ॥ २४ ॥ अहां वा शक्यत्वात् ॥२५॥ श्रुतिसामर्थ्यात् ॥२६॥ प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥२७॥६॥

प्रतिषिद्धं वस्तु श्रुतद्रव्यसदृशमपि प्रतिनिधित्वेन न ग्राह्यम् । यथा–श्यामाकचरौ कोद्रववरटादि, यथा वा मौद्गे चरौ माषादि ।

[अङ्गकार्ये प्रतिनिधिः]

यजमानस्यापि त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्मणि च प्रतिनिधिर्न भवति । गुणकर्मसु पात्रासादना–ऽऽज्यावेक्षणा–ऽग्न्यन्वाधान–व्यूहन–वेदबन्धनादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिर्भवत्येव, क्रत्वर्थत्वात् । एवं पत्न्यभावेऽप्याज्यावेक्षणा–ऽन्वारम्भा–ऽक्षोपाञ्जनादौ गुणकर्मणि प्रतिनिधिर्भवत्येव ।

[सत्रेषु प्रतिनिधिः]

सत्रेषु च श्रुतिवचनबलाद्यजमानस्यापि प्रतिनिधिर्भवति । यजमानकर्मणा सम्बन्धाद्यजमानधर्मा दीक्षणादयोऽपि तस्य प्रतिनिहितस्य भवन्ति ।

[सत्रे ब्राह्मणोऽधिकारी]

सत्रेषु "य ऋत्विजस्ते यजमाना" इति यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानाद् ब्राह्मणानामेव सत्राणि भवन्ति न क्षत्रियवैश्यानाम् । ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम् ।

वैश्यराजन्ययोर्गृहपतित्वेऽपि नाधिकारः, ब्रह्मसामादिकल्पभेदेन ब्राह्मणैः सह विरोधात् ।

[संवत्सरशब्दस्य दिनपरत्वम्]

सहस्रसम्वत्सरं सत्रं मनुष्याणामपि भवति, सम्वत्सरशब्देन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ १ ॥ शक्य-पुरुषार्थ-कृतत्वै-कार्थसमवायश्रुतिभ्यः ॥२॥ फल-कर्म-देश-काल-द्रव्य-देवता-गुणसामान्ये ॥ ३ ॥ तद्भेदे भेदः ॥४॥ देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात् ॥ ५ ॥ अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् ॥ ६ ॥ तन्त्र का-

लक्षणया वृत्याऽह्नां प्रतीयमानत्वात् । अतः सहस्रसम्वत्सरे सहस्रं सौत्यान्यहानि भवन्ति ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य षष्ठी कण्डिका ।

[तन्त्रविचारः]

यत्र एकेन वाक्येन बहूनि प्रधानान्येकफलार्थं विधीयन्ते यथा "वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजये"दिति, (१) "मित्रविन्दया आयुःकामो यजेते"त्यादौ(२), तत्र तेषां सहप्रयोगो भवति । यदि च तेषां देश-काल-फल-कर्मादि समानं भवति, तदा तेषां प्रधानानां यान्यारादुपकारकाणि आघार-प्रयाजा-ऽऽज्यभागादीन्यङ्गानि तानि सकृदेव भवन्ति, न प्रतिप्रधानं पृथक् क्रियन्ते । देशभेदे च कालभेदे तन्त्रभेद एव भवति, न सहक्रिया । यथा दर्शपूर्णमासयोः कालभेदे, वरुणप्रघासे च मारुत्या देशभेदे ।

अहर्गणे सुब्रह्मण्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यामागच्छेत्येतत्कालसंयुक्तं कर्म तन्त्रेणैव सकृत्सुत्याशब्दोच्चारणेनैव भवति न प्रतिसुत्यम्, त्रयोदशाहे चतुर्दशाह इत्येवम्(३) ।

[एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ]

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सत्यां मन्त्रवचनं सकृदेव कर्तव्यम् , न प्रतिक्रियम् । यथा "स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वे"त्यत्रैकवारं मन्त्रेण, वारद्वयं तूष्णीम्(४) । यथा वा "दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयती"त्यत्रैकवारं(५) मन्त्रेणोत्कम्पनम् , वारद्वयं तूष्णीम् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

[क्वचिन्मन्त्रावृत्तिः]

हविर्ग्रहणे बर्हिषो लवने तस्यैव स्तरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिर्भवति न सकृत् । आज्यग्रहणे तु वचनात् (६)सकृत्त्रिर्वा मन्त्रेण ग्र-

(१) का. श्रौ. ५.२.२०
(२) श. ब्रा. ११.४.३.२०
(३) श० ब्रा० ३. ३. ४. १९
(४) ७. ६. १९
(५) २६. ६. ५.
(६) श. ब्रा. १३.५.१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल कर्म प्रत्यहमविधानात्॥७॥ एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वात्॥८॥न ग्रहण-लवन-स्तरणा-ऽऽज्य-ग्रहणेषु तु ॥९॥ वचनादाज्ये ॥१०॥ मुष्टौ चोत्तमे ॥११॥ स्वप्न-नदीतरणा-ऽवर्षणा-ऽमेध्यदर्शन-प्रयाणेषु तु सकृत् काल-द्रव्यै-कार्थत्वात् ॥ १२ ॥ न निमित्तभेदात् ॥ १३ ॥ अप्रधानकालः सकृदसन्निपातात् ॥ १४ ॥ यूपः ॥ १५ ॥ स्वरुश्च सर्वस्थावचनात् ॥ १६ ॥ तन्निवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

हणं, शेषं तूष्णीम्। हविर्ग्रहणे च "चतुर्थं तूष्णीमि"ति(१) वचनादुत्तमे मुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः।

दीक्षितस्य युगपदनेकामनोज्ञस्वप्नदर्शने "पर्यावर्त्ते दुष्वप्न्यादि"ति(२) मन्त्रं सकृदेव पठेत्, कालैकत्वात्। तथा एकस्या नद्या अनेकप्रवाहतरणे उन्दतीरित्यनुमन्त्रणं(३) सकृदेव, स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यस्यैकत्वात्। अववर्षणे युगपदनेकवृष्टिधारासंयोगेऽपि उन्दतीरित्यनुमन्त्रणं सकृदेव भवति, कालैक्यात्। युगपदनेकामेध्यदर्शने अवद्ध मन इति(४) सूर्योपस्थानं सकृदेव, कालैक्यात्। वनीवाहने तु विश्रम्य विश्रम्य पुनःप्रयाणे च प्रेदग्न इति(५) मन्त्रवचनं सकृत् आदिमे प्रयाणे एव भवति, न प्रतिप्रयाणं, कुतः? अर्थैकत्वात् प्रयोजनैकत्वादित्यर्थः। तथा अग्ने त्वर्ठ० सुजागृहीत्ययमपि मन्त्रः (६)सकृदेव प्रयोज्यः, नैकरात्रिमध्ये पुनःपुनः स्वापादौ। अमेध्यदर्शनादिषु कालभेदे भेदेनैव भवति न सकृत्।

[आधानादीनां सकृत्क्रिया]

अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव भवति न प्रतिप्रधानमावर्तते, यथाऽग्न्याधेयम्। परमार्थतस्त्वग्न्याधेयमुत्तरकर्माङ्गं न भवतीति कृत्वाचिन्तेयम्।

तथा यूपोऽप्यप्रधानकालीनत्वादग्नीषोमीय-सवनीया-ऽऽनूबन्ध्यपशूनां साधारण एव। स्वरुरपि यूपवत् सर्वपशुसाधारण एव।

[ऋत्विक्कर्तव्यम्]

आधानादिसर्वकर्मसु पुरुषा एव कर्त्तारो भवन्ति न स्वयं यजमानः।

---

(१) आप श्रौ. १.१७.२ (२) २५.११.२०
(३) २५. ११. २२ (४) २५. ११. २४
(५) १६. ६. १८ (६) शु.य. ४. १४.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मणि पुरुषाणाम् ॥ १८ ॥ प्रधानꣳ स्वामी फलयोगात् ॥ १९ ॥ पुरुषयोगिमन्त्र—संस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् ॥ २० ॥ वचनादन्यत् ॥ २१ ॥ शेषमितरे यथाऽऽख्यम् ॥ २२ ॥ उपवीतिनः ॥ २३ ॥ प्राञ्च्युदग्वा ॥ २४ ॥ आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥ विपर्यस्य पित्र्येषु तु सकृद्दक्षिणा च ॥ २६ ॥ प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ॥ २७ ॥ ७ ॥

[यजमानकर्तव्यं कर्म]

केवलं यत्प्रधानकर्म देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं तत्स्वामी करोति, फलयोगात् । पुरुषयोगिमन्त्राः तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि,(१)रायस्पोषस्य ददितारः स्यामेत्येवमादीन्यजमानो(२) जपेत् । संस्काराश्च वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव भवन्ति वचनाभावे । वचनेनर्त्विजामपि संस्कारा भवन्ति, यथा–हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्ति(३) । उक्तव्यतिरिक्तमपि वचनाद्यजमानस्य भवति, यथा–यजमानो वसोर्धारां जुहोति(४) । यजमानः पात्राण्यासादयतीत्यादि(५) । शेषं कर्माध्वर्यवादयो यथा सभाख्यम् , अध्वर्युराध्वर्यवम् , होता हौत्रम् , उद्गातौद्गात्रम् , ब्रह्मा ब्रह्मत्वमित्येवं यथाख्यं कुर्वन्ति ।

[दैवे प्रदक्षिणं विपरीतं पित्र्ये]

यज्ञोपवीतिनः सर्वाणि कर्माणि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वा कुर्वन्ति, यत्र यत्रावृत्तिर्विधीयते सूर्यस्येत्यावर्तत इत्यादौ(६) यच्च कर्म सर्वतो विधीयते यथा परिस्तरणं पर्युक्षणं समन्तं त्रिः पर्युपतीत्यादौ(७) तत्र सर्वत्र प्रदक्षिणं कर्तव्यम् । पितृदेवत्येषु कर्मसु विपर्यासेनापसव्येनाप्रदक्षिणं च । यद्दैवे आवृत्या क्रियते तच्च पित्र्ये सकृत् , यथा परिसमुह्येत्यादि फलीकरणादि च । दक्षिणा च दिक्पित्र्ये । यद्दैवे प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा पित्र्ये तद्दक्षिणसंस्थं भवति ।

[प्रधानद्रव्यनाशे]

प्रधानद्रव्यनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिर्भवति नारादुपकारकसहितस्य ॥ ७ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमी कण्डिका ।

(१) ३, १७.
(२) शु. य. ७. १४ (३) १४. १. २३ (४) १८. ५. १.
(५) २. ३. ७ (६) ३. ८. २३ (७) ६. ३. ११.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणानामेकार्थानाꣳ सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥ १ ॥ न कृतत्वात् ॥ २ ॥ अनारभ्यत्वात् ॥ ३ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४ ॥ श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५ ॥ कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ ६ ॥ धर्ममात्रेषु समुच्चयोऽविरोधे ॥ ७ ॥ हौत्राधानयोः ॥ ८ ॥ न याज्याऽनुवाक्यासु विरोधात् ॥ ९ ॥ दर्शनाच्च ॥१०॥ प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ ११ ॥ नाश्रुतेः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षाच्च ॥१३॥ स्याद्वा दर्शनात् ॥१४॥ नान्यार्थत्वात् ॥ १५ ॥ मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् ॥ १६ ॥ भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात् ॥ १७ ॥ तानो वा नित्यत्वात् ॥ १८ ॥ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या-साम-जप-न्यूङ्ख-याजमानवर्जम् ॥ १९ ॥ संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृ

[एककार्यार्थमनेकद्रव्यविधाने]

एकप्रयोजनार्थं यत्र द्रव्यद्वयं श्रूयते यथा-व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति(१)तत्रोभयोरेककार्यत्वादेकेन तस्मिन् कार्य्ये कृते द्वितीयेन तस्यैव करणासम्भवाद्विकल्पो व्रीहिभिर्वा यवैर्वा इति ।

अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु सर्वेषां समुच्चयो भवति, कुतः, अविरोधात्, यथाऽऽघारे ऋजु प्राक् दीर्घसन्ततेषु(२) ।

होतृमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीना(३)मदृष्टार्थत्वात्समुच्चयो भवति ।

अग्निस्थापनमन्त्राणां च भूर्भुवः स्वरित्येवमादीनां (४)वचनेन समुच्चयः ।

होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्याऽनुवाक्यासु समुच्चयो न भवति । पुरोऽनुवाक्या याज्या चैकस्मिन्याग एकैकैव भवति(५) ।

एकस्मिन्निमित्ते पठितानां सर्वेषां प्रायश्चित्तानां समुच्चयो भवति ।

[स्वरनिर्णयः]

यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां तानेनैकश्रुत्यैव प्रयोगो, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्या-साम-जप-न्यूङ्ख-याजमानानां कर्मणि प्रयुज्यमानानामपि संहितावदेव स्वरो, नैकश्रुतिः ।

(१) श० ब्रा० १. १. ४. २० (२) तै. सं० २. ५. ११ (३) का. हौ. प. ३. २
(४) तै. ब्रा. १. १. ५ (५) श० ब्रा० १. ७. २. १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्वात् ॥ २० ॥ ऊवध्य-वसा-ऽध्यूधनी-वनिष्ठुषु समुच्चयो द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ २१ ॥ चोदनागुणेषु च प्रकल्पत्युपबन्धाभ्याम् ॥ २२ ॥ गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥ २३ ॥ विवृत्यावृत्य वेतरथावृत्तिः ॥ २४ ॥ अतीत्य निष्क्रमणम् ॥२५॥ उत्तरतउपचारो यज्ञः ॥२६॥ दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २७ ॥ पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २८ ॥ अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २९ ॥

[दक्षिणायां विकल्पः]

आधाने-"ता वै षड् दद्यात् द्वादश दद्यात्, चतुर्विंश०शतिं दद्यादि" त्येवमाद्या दक्षिणा (१)विकल्पेन भवन्ति न समुच्चयेन, एकयैव दक्षिणाकार्यस्य कृतत्वात् ।

अनेकपशुसाधनके कर्मण्यूवध्य-वसा-ऽध्यूधनी-वनिष्ठु-पुरीतत्-प्लीह-क्लोमादीनां समुच्चयो भवति, सर्वपशूनामेतानि सर्वाण्यपि प्रतिपाद्यानि इत्यर्थः ।

सोमक्रये यानि गवादीनि दश द्रव्याणि श्रूयन्ते तेषामपि समुच्चयो भवति, क्रयस्याद्रष्टार्थत्वात्, दशभिरिति (२)संख्योपबन्धाच्च ।

गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ।

[इतरथाऽऽवृत्तिविचारः]

सर्वत्र प्रदक्षिणीकृत्याप्रदक्षिणमावृत्तिः कार्या, अप्रदक्षिणीकृत्य च प्रदक्षिणमावृत्तिः कार्येति ।

सर्वं कर्म विहारस्योत्तरतः कार्यम्(३) ।

[ब्रह्मयजमानस्थानम्]

ब्रह्मयजमानयोरासने विहारस्य दक्षिणतो भवतः,(४) तयोर्मध्ये यजमानो वेदिं स्पृष्ट्वा पश्चादुपविशति, वेदिमध्ये पादाग्रे निधायेत्यर्थः, पुरस्ताद् ब्रह्मोपविशति(५) ।

[यजुर्वेदेऽध्वर्योः कर्तृत्वम्]

अनादेशे यजुर्वेदविहितस्य कर्मणोऽध्वर्युरेव कर्त्ता, वचनादन्योऽपि भवति, यथा-"प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति"(६) । विरोधाच्चाध्वर्योरन्यः

(१) श० ब्रा० २. २. २. ३ (२) श० ब्रा० ३. ३. ३. १८
(३) श० ब्रा० ३.४.३.१९ (४) श० ब्रा० १.७.४.१८.
(५) श० ब्रा० ११. २. ७. ३३ (६) श० ब्रा० ४. २. १. १३.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनाविरोधाभ्यामन्यः ॥ ३० ॥ हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ ३१ ॥ ऋत्विजां च यथापूर्वम् ॥ ३२ ॥ न वाऽचोदित्वात् ॥ ३३ ॥ गार्हपत्ये संस्काराः ॥ ३४ ॥ श्रपणं वाऽऽहवनीये ॥३५॥ घृतमाज्ये ॥३६॥ लिङ्गात् ॥३७॥ तस्य होमोऽनादेशे ॥ ३८ ॥ चात्वालात्पुरीषम् ॥ ३९ ॥ आहवनीययजतयो ध्रुवायाः ॥ ४० ॥ इडाप्राशित्राघारांश्चैके ॥ ४१ प्राञ्चावाघारौ ॥ ४२ ॥ विदिशावेके ॥ ४३ ॥ आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥ ४४ ॥ जु-

---

कर्त्ता भवति, यथा-पेषणेऽध्वर्योर्व्यापृतत्वाद्विरोधात् कपालोपधानेऽग्नीत्।

[अन्तरङ्गबहिरङ्गभावः]

हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजामेकत्र समावेशे यत्पूर्वं तत्तदन्तरं भवति, यद्यदुत्तरं तद् बहिर्भवति। ऋत्विजामपि मध्ये एकत्र समावेशे पूर्वः पूर्वोऽन्तरो भवति, उत्तर उत्तरो बहिर्भवति, हविषामपि मध्ये पूर्वं पूर्वं हविरन्तरं कार्यम्, उत्तरमुत्तरं बहिः।

प्रतपनादयोऽग्निसाध्याः संस्कारा गार्हपत्ये भवन्ति(१)।

हविःश्रपणं सर्वकर्मस्वाहवनीये गार्हपत्ये वा भवति।

आज्यशब्दे श्रुते सर्वत्र संस्काररहितं घृतमात्रं ग्राह्यम्, तच्चाज्यं गव्यं ग्राह्यम्, कुतः? महीनां पयोऽसीति(२) मन्त्रलिङ्गात्।

यत्र सूत्रमध्ये जुहोतीत्येतावदेवोच्यते द्रव्यं किंचिन्नोच्यते तत्र यत्राज्यस्य होमः कार्यः।

[होमद्रव्यानादेशे]

शास्त्रादौ पोतर्यज्ञ यत्र मध्ये पुरीषं निवपतीत्येवमादौ(३) पुरीषेण कार्यं तत्र पुरीषं चात्वालाद् ग्राह्यम्।

[ध्रुवाकार्यम्]

आहवनीये ये यजतय आज्यभागोपांशुयाजपथ्यास्वस्त्यादियागादय आज्यहविष्कास्ते ध्रुवायाः सकाशादाज्यं चतुरवदायावदाय कार्याः। इडाप्राशित्राघारानप्येके ध्रुवायाः कुर्वन्ति।

आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ। उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च।

अनादेशे सर्वे होमा आहवनीय एव कर्तव्याः।

---

(१) १.७.३.२६ (२) ४.३. (३) ८.१.४.१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्वाऽवचने ॥ ४५ ॥ सकृद्गृहीतार्थावाप्तेः ॥ ४६ ॥ अवषट्कारातिरेकाच्च ॥ ४७ ॥ ८ ॥

व्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ १ ॥ तस्य द्विरवद्यति ॥२॥ त्रिर्जमदग्नीनाम् ॥ ३ ॥ पश्चात्तृतीयम् ॥ ४ ॥ सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ ५ ॥ मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानम् ॥ ६ ॥ मात्रावद्दधिपयसोः ॥ ७ ॥ आद्यन्तयोराज्यम् ॥८॥ एकप्रत्यवायꣳ स्विष्टकृतः ॥९॥ द्विश्चाभिघारणम् ॥ १० ॥ अवदाय प्रत्यभिघारणं प्राक्

[जुह्वा होमः]

वचनादन्यत्रापि वचनाभावे सर्वत्र होमो जुह्वा कर्तव्यः। वचनाभावे सर्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमस्य अष्टमी कण्डिका ।

[आग्रयणद्रव्यम्]

व्रीहीणां यवानां वा हविः सर्वत्र भवति। व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाक् व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ। यवाग्रयणानन्तरं च प्राक्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा सदा व्रीहिभिरेवेत्यापस्तम्बः। दर्शपूर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः विकृतिष्वनियमः।

तस्य हविषो द्विरवद्यति ।

[हविर्ग्राह्यप्रदेशः]

पुरोडाशचर्वादेर्मध्यप्रदेशादेकमङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनमवदानद्यति, तथैव द्वितीयं हविः पूर्वभागात्, कथम्—असम्भिन्दन् दानयोर्मर्यादाभङ्गमकुर्वन्नित्यर्थः।

[अवदानसङ्ख्या]

पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणां च हविषस्त्रिरवद्यति, एकं मध्यात्, द्वितीयं पूर्वभागात्, तृतीयं पश्चाद्भागात्। यत्र यत्र चतुरवत्तं दृश्यते, आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादावपि तत्र सर्वत्र जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव भवति । अथवा जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव, इतरेषां चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा(१) । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम्, अतस्तदवदानमप्यङ्गुष्ठपर्वमात्रमेव भवति, हविषोऽवदानात्प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततो हविरवदेयम् पुनरप्यन्ते

(१) १. ७. २. ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्विष्टकृतः ॥ ११ ॥ सर्वहुत एककपालः ॥ १२ ॥ अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति ॥ १३ ॥ आश्राव्यप्रैषे च ॥ १४ ॥ अमुं यजेति ॥ १५ ॥ प्रैषानुवाचने षष्ठी 'वपायै धानासोमेभ्य' इति परिहाप्य ॥ १६ ॥ असावित्यपनोदे ॥ १७ ॥ सवषट्कारासु तिष्ठन्दक्षिणत उदङ्प्राङ् वषट्कृते ॥ १८ ॥ सह वा ॥ १९ ॥ उभयत आज्यं हविषः ॥ २० ॥ सह वा ॥ २१ ॥ ९ ॥

आज्यं सकृदेवादेयम्(१)। स्विष्टकृति तु प्रधानावदानादेकेनोनं हविषोऽवदानं भवति, येषां प्रधानयागे अवदानद्वयं तेषां स्विष्टकृत्येकमवदानम्, येषामवदानत्रयं प्रधानयागे, तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृत्यवदानद्वयम्, उपस्तारः सकृत्, उपर्यभिघारणं द्विर्वारं भवति। हविषोऽवदायावदानयोः प्रत्यभिघारणम्। स्विष्टकृदवदानानन्तरं हविषः प्रत्यभिघारणं न भवति। एककपालः पुरोडाशः सर्वहुतः कर्तव्यः।

चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवाचनप्रैषः कर्तव्यः अग्नयेऽनुब्रूहि सोमायानुब्रूहीत्येवम्। आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तमेव देवतापदं प्रयोज्यम् अग्नये प्रेष्य सोमाय प्रेष्येत्येवम्। आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदमुच्चारणीयम्, अग्निं यज सोमं यजेत्येवम्। प्रैषसंबन्धिन्यनुवाचने हव्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति, 'यथा "इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि"(२)। इति, वपायै(३) धानासोमेभ्य(४) इति प्रैषद्वयं वर्जयित्वा। तत्र यत्रासौ यजेति विहितं भवति, यथा—"नामग्राहं यज यजेति शास्त्रादौ"निति,(५) तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् प्रशास्तर्यज पोतर्यज नेष्टर्यजेत्येव वक्तव्यम्। अथवा यत्र यत्र मन्त्रे असाविति सर्वनामपदं श्रूयते, तत्र तत्र तत्तत्पदमपनीय तस्य स्थाने तद्वाच्यस्य नामोच्चारणीयम्, यथा "इमममुष्य पुत्र"मित्यादौ(६)।

सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदङ्ङीशानाभिमुखस्तिष्ठन् वषट्कारानन्तरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात्(७)। यत्राज्यमिश्रं हविस्तत्र पूर्वमाज्यं हुत्वा ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्याज्यं जुहुयात्, अथवा सहैव सर्वमाज्यं हविश्च जुहुयात्(८) ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य नवमी कण्डिका ॥

---

(१) १. ६. १. २१ (२) ३. ८. २. २६ (३) ४. ४. ३. ९ (४) ३. ८. १४ (५) ९. ११. ७ (६) ९. ४० (७) १. ७. २. २ (८) ११. ४. २. १६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्त्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावात्तवैचेति वचनान्निर्देशात्कर्मचोदकः ॥ १ ॥ मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ॥२॥ अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम् ॥३॥ चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि ॥ ४ ॥ अवरोक्तमुत्तरं हविषि ॥ ५ ॥ एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम् ॥ ६ ॥ स्फ्येनान्यत्र ॥ ७ ॥ कुशैरसत्सु ॥ ८ ॥ पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकाले ऽसर्पंह्रादयन् ॥ ९ ॥ वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ १० ॥ एककर्मणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ ११ ॥ दान-वाचनाऽन्वारम्भण-

---

यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादिः पञ्चमलकारपरिकल्पनया कर्मविधायको भवति ।

दर्शपूर्णमासपश्वादौ कर्मणि करिष्यमाणे एतावद्भिर्द्रव्यैरत्र प्रयोजनमस्ति इत्येवं पात्रहविःप्रभृतिद्रव्याणां प्रयोजनं विचिन्त्य कर्मारम्भात्प्रागेव तावतामुपकल्पनम् आनीय समीपे कर्मकरणप्रदेशे स्थापनं कर्तव्यम् ।

चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि सर्वत्रास्तरणीयानि, (१)यथ "नीड़े कृष्णाजिनमास्तृणाती"त्यादौ(२) ।

हविषां मध्ये यत्पश्चात्पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कर्तव्यम् ग्रहणादिकं पूर्वपठितस्य पूर्वमुत्तरपठितस्योत्तरम् , अधिश्रयणे सादनाद्यपि पूर्वपठितस्य दक्षिणतः, पश्चात्पठितस्योत्तरत इति(३) ।

एकद्रव्ये स्थालीस्रुवादौ साज्ये दक्षिणहस्तेन गृहीते सति सव्येन वेदस्योपग्रहणं कर्तव्यम्(४) । एकद्रव्य इत्युक्तत्वादुपभृदादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः । अन्यत्र सर्वत्र स्फ्येन अन्यद्रव्येण द्रव्यवति जपोपस्थानादौ च असत्सु वेदवज्रद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् , यथा समिष्टयजुर्होमे वेदाभावे कुशैः, वेदबन्धनात्प्राक् प्रायश्चित्ताहुतौ च । यथा च स्फ्ये अन्यत्र व्यापृते सोमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम् ।

---

(१) ९. ३. ४. १४ (२) श० ३. ३. ४. १.
(३) २. ६. १. १७ (४) ४. २. २. ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर—वरण—व्रत-प्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात् ॥ १२ ॥ खात—लून-च्छिन्ना-ऽवहत-पिष्ट-दुग्ध-दग्धेषु यजुष्क्रियाऽसम्भवात् ॥ १३ ॥ रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदप उपस्पृशेदपः ॥ १४ ॥ १० ॥

स्रुचोरादानकाले आसादितां स्रुचं जुहूं पाणिभ्यां परिगृह्योपभृत उपरि निदध्यात्, परस्परसंस्पर्शने शब्दमनुत्पादयन्(१) ।

उद्भिदा यजेत बलभिदा यजेतेत्येवमादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते, तस्य सर्वेषामपीष्टत्वात् ।

एकस्मिन् कर्मणि वैकल्पिकेष्वङ्गेष्वधिकेष्वाम्नातेष्वधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे फलाधिक्यं भवति, यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैमृधाद्यधिकाङ्गानुष्ठाने फलाधिक्यं भवति । यथा वा तनूहविःष्वधिकदक्षिणादानपक्षाश्रयणे, बृहस्पतिसवे च, एवं सर्वत्र ।

अन्वाहार्यादिदक्षिणादाने आ वो देवास इत्यादिवाचनो(२) स्थाल्यन्वारब्ध इत्यादावन्वारम्भणे, (३)वरप्रार्थने, ऋत्विग्वरणे, सत्यवादी स्यात् पयोव्रतो दीक्षितः स्यादित्यादौ(४) व्रते, त्र्यरत्निश्चतुरत्निर्वेत्यादिप्रमाणे च(५) सर्वत्रानुक्तमपि यजमानं कर्तारं जानीयात् ,

खाते यूपावटोपरवादौ, लूने बर्हिषि, छिन्ने शाखायूपादौ, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि, दग्धे महावीरोखादौ असंभवाल्लोकनिष्पत्तेर्गृहीते यजुःक्रिया भवति, यजुर्युक्तं क्रियामात्रं भवति तावन्मात्रस्यासिद्धत्वात् , लौकिकस्य क्रियामात्रस्य सिद्धत्वात् ।

रुद्रदेवतं रक्षोदेवतमसुरदेवतमाभिचरणिकं पितृदेवत्यं च मन्त्रमुक्त्वा एतद्देवत्यममन्त्रकं कर्म च कृत्वाऽऽत्मानमालभ्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्यात् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य दशमो कण्डिका ।

इति श्रीयाज्ञिकदेवकृतायां कात्यायनसूत्रपद्धतौ

आदिमोऽध्यायः समाप्तः ।

---

(१) ११. ४. २. १ (२) ७. ३. ६ (३) ४. २. २३
(४) ९. ५. १. १. (५) ११. ७. ४. १.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपसेत् ॥१॥ अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥२॥ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति ॥३॥ तूष्णीं द्वितीयाम् ॥४॥ एवमितरयोरग्न्योः ॥५॥ महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्संस्थम् ॥६॥ तूष्णीं वा यथा-

---

अथ दर्शपूर्णमासयोः पद्धतिर्लिख्यते ।

कृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । ततो मुख्यायामेव पौर्णमास्यां सद्योऽन्वारम्भणीयेष्टिः, तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । "समूहन्त्यग्न्यगारमुपलिम्पन्त्यग्न्यातनान्यलङ्कुर्वत" इत्यापस्तम्बसूत्रो विशेषः । तत्र पूर्वमाहवनीयखरे पञ्च भूसंस्काराः कर्त्तव्याः, तद्यथा—दर्भैः खरं प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा त्रिः परिसमुह्य गोमयेन त्रिरुपलिप्य स्फ्येन प्रागायता उदक्संस्था उदगायताः प्राक्संस्था वा तिस्रो लेखाः खरप्रमाणाः कृत्वा अनामिकाङ्गुष्ठेन ताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्याद्भिस्त्रिरभ्युक्षेत्, एवमेव दक्षिणाग्नेः खरे पञ्च भूसंस्काराः कार्याः । ततो गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणम्, तत्र पौर्णमासेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामीति मनसि संकल्प्य गार्हपत्यात्कर्परेण ज्वलन्तमग्निं कर्परादिना आहवनीयखरे प्राञ्चं स्थापयेत् । ततः पौर्णमासेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमुद्धरामीति संकल्प्य गार्हपत्यात्कर्परेणाग्निमादाय दक्षिणाग्नेः खरे स्थापयेत् ।

अथाग्न्यन्वाधानमुच्यते—तत्र षट् समिधो हस्ते गृहीत्वा स्फ्यं सव्ये हस्ते धृत्वा ममाग्न इति मन्त्रेणाहवनीये एकां समिधमादधाति. ततस्तूष्णीं द्वितीयां समिधमादधाति, एवमेव गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च द्वे द्वे समिधावादधाति, एकोऽयं पक्षः ।

अथवा भूरित्येतावता मन्त्रेण प्रथमं गार्हपत्ये एकां समिधमादधाति तूष्णीं द्वितीयाम् , ततो भुव इति दक्षिणाग्नावेकां तूष्णीं द्वितीयाम् , ततः स्वरित्याहवनीय एकां तूष्णीं द्वितीयाम् , अयं द्वितीयः पक्षः ।

अथवा तूष्णीमेव युपत्समिद्द्वयं गार्हपत्ये, तत आहवनीये, ततो दक्षिणाग्नौ, इति तृतीयः पक्षः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वम् ॥७॥ अहनि माँसमैथुने व्वर्जयेत् ॥८॥ केशश्मश्रु व्वपते वाऽशिखम् ॥९॥ अपराह्णे व्वतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा ऽसुहितौ॥१०॥ अन्तरेणापराग्नी गत्वाऽपरेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्वतमुपैत्यग्ने

प्रयोगकाले सर्वमन्त्रादौ ॐकारोच्चारणं कार्यम्, एतच्चाग्न्याधानपक्षेऽपि। यजमानस्य सपत्नीकस्य मांसमैथुनवर्जनसंकल्पः।

केशश्मश्रुवपनं शिखां वर्जयित्वा। कर्कमते-वपनस्य विकल्पः। तैत्तिरीयब्राह्मण-मते वपनं नियमेन। अशिखं वा सशिखं वेति विकल्पः।

मानवे विशेषः-केशश्मश्रु यजमानो वापयते दक्षिणोपक्रमान्केशान्सव्योपक्रमान्नखानध्यात्मं कनिष्ठिकातः कारयते न कक्षौ, पत्नी नखांश्च कारयीतेति।

अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणप्रातर्होष्यमाणद्रव्यव्यतिरिक्तं घृतसंयुक्तमल्पमश्नीतो न तृप्तिपर्यन्तम्।

परिशिष्टे-शाकं मांसं मसुरं च चणकं कोरदूषकान्।
माषान् मधु परान्नं च वर्जयेदौपवस्तके।
तथा-लवणं मधु मांसं च क्षारान् श्वो येन हूयते।
उपवासे न भुञ्जीत नोरुरात्रौ न किञ्चनेति।
तथा-तिलमुद्गादृते शैब्यं सस्यं गोधूमकोद्रवौ।
चीणकं देवधान्यं च सर्वशाकं तथैक्षवम्।
सञ्जीक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च।
व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथेति(१)।

अत एव सामुद्रविशेषणात्सैन्धवमानसादेरसामुद्रस्य न निषेध इति केचिदाहुः।

हविष्ट्वमपि तस्योक्तं स्मृतौ-मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते(२)।

अक्षारलवणं सैन्धवमिति सर्वे निबन्धकारा व्याख्यातवन्तः।

तथा-सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससंभवम्।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि सर्वश इति।

[व्रतग्रहणम्]

व्रत्याशनानन्तरं यजमानः स्फ्यमादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनीयस्य पश्चात्समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं

---

(१) कर्मप्रदीप ३. ८. ६.। (२) मनु० ३. २६७.।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रतपत ऽइदमहमिति वा सत्यवाद्यतः ॥११॥ कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनम्॥१२॥वृक्षारण्यौषधीनामश्नीयाद्वा॥१३॥ आहवनीयगृहशाय्यधः ॥१४॥ गार्हपत्यस्य वा ॥१५॥ सद्यो वा॥१६॥ प्रातः॥१७॥ अग्निहोत्रं हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति ॥१८॥ व्रतो जपत्यहं भूपतिरहं भुवनप-

---

विलोकयन्नुदकं दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा—अग्ने व्रतपते व्रतमिति—मन्त्रेण(१) व्रतमुपैति सत्यवदनादिनियममङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहमनृतादित्यनेन (२)मन्त्रेण व्रतमुपैति न पूर्वोक्तेन ।

अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यजमानस्य सत्यवदननियमः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयमेवाग्निहोत्रहोमः ।

सायाशनेच्छयां सत्यां होमानन्तरमारण्यौषधीनां नीवारश्यामाककङ्ग्वादीनामशनं वा । आरण्यवृक्षाणामाम्रराजादनादीनां फलानि वाऽश्नीयात् नाश्नीयाद्वा ।

रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां खरस्थाग्न्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आस्तरणस्य न निषेधः । व्रतग्रहणे कृते अयमारण्याशनशय्यानियमो नापरथेति हरिस्वामिनः । आपस्तम्बोऽपि-"अमावास्यायां रात्रिं जागर्त्यपि वा सुप्यादुपरि त्वेव न शयीतापि चोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यादुभयत्र जागरणमेके समामनन्तीति(३)" । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयमेवाग्निहोत्रहोमः ।

[ब्रह्मवरणम्]

तत उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः । ततः पूर्वं षडासनान्युपकल्पयेत् । ब्रह्मवरणार्थं ब्रह्मयजमानयोर्द्वे आसने विहारस्योत्तरतो दर्भास्तृते स्थापनीये । आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मोपवेशनार्थमेकं दर्भास्तृतमासनं, तथैव पश्चाद् द्वितीयं यजमानस्योपवेशनार्थं, तथा गार्हपत्यस्योत्तरत एकमध्वर्योरुपवेशनार्थम् , आहवनीयस्योत्तरतो द्वितीयं च । एतदासनद्वयं प्रणीताप्रणयनार्थम् ।

ततो ब्रह्मवरणम्—विहारस्योत्तरत उदङ्मुखोपविष्टो यजमानः प्राङ्मुखोपविष्टं ब्रह्माणं वृणीते । तत्रैवमाचारः—साक्षतेन दक्षिण

---

(१) यजुर्वे० १. ५. (२) शु० यजु० १. ५. (३) ४. ३. १३-१६.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिरहं महतो भूतस्य पतिर्भूर्भुवः स्वर्देव सवितरेतं त्वा व्वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब् जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनुष्याणामिति ॥१९॥ व्वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह ॥२०॥ अपरेण वाऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रामति ॥२१॥ 'अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत्पाकतर' इति ब्रह्मसदनमीक्षते ॥ २२ ॥ ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति 'निरस्तः पाप्मा सह तेन यं द्विष्म' इति ॥२३॥ 'इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्पृथिव्या' इति ॥ २४ ॥ १ ॥

हस्तेन ब्रह्मणो दक्षिणजानुमालभ्य अमुकगोत्रामुकशर्मन् पौर्णमासेष्ट्या वयं यदयामहे—"तत्र भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह" इति अनेन मन्त्रेण वृणीते । ततो वृतो ब्रह्मा "अहं भूपतिरित्यादि मनुष्याणा" मित्यन्तं जपति । सूत्रे व्रतग्रहणाच्च यत्रधानेष्टि-दीक्षणीयादौ वरणाभावस्तत्राहं भूपतिरिति जपस्याप्यभावः । ततो ब्रह्मैव [illegible] यज्ञं गोपायेति मन्त्रं पठति । ततो ब्रह्मा वरणस्थानादुत्थायाहवनीयात्पूर्वमार्गेणापरमार्गेण वा वेदेर्दक्षिणतः स्थापितं ब्रह्मासनं प्रति गच्छति । तत्समीपे उत्तरतः प्राङ्मुखः स्थित्वा "अहे दैधिषव्य" इति मन्त्रेण ब्रह्मसदनमीक्षते । ततो ब्रह्मसदनादेकं तृणं गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दिशि निरस्यति—"निरस्तः पाप्मेति" । "समानं होत्रा तृणनिरसन"मिति शाङ्खायनः(१) काठके—तस्मात्तृणमादायोभयतः प्रच्छिद्य दक्षिणा प्रत्यक् तृणं निरस्यतीति । मानवे प्येवमेवास्ति ॥१॥

इति द्वितीयस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

तत इदमहं बृहस्पतेरिति मन्त्रेण ब्रह्मसदने आहवनीयाभिमुखो ब्रह्मा उपविशति । मानवे विशेषः-"ब्रह्मण्युपचरत्यन्यस्य वा कर्म कुर्वाणे यो नेदिष्ठी ऋत्विजां स्यात्स उपासातापि वा दर्भमुष्टिमुदपात्रं वा ब्रह्मासने

(१) शां० ४. १. ३ (२) ४. ६. ५.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मसदनऽ आहवनीयमभिमुखऽ उपविशति ॥१॥ वाग्यतऽ आऽनुयाजप्रसवात् ॥ २ ॥ भागपरिहरणादि वा ॥ ३ ॥ आवृताऽवषट्कारासु ॥ ४ ॥ अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ ५ ॥ व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ ६ ॥ अध्वर्युश्च ॥ ७ ॥ "प्रणय यज्ञं । देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु । सप्तऋषीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्योम् प्रणये"ति प्रणीताः प्रसौति ॥८॥ एवमामन्त्रित ॐकारेण॥९॥ प्रोक्ष यज्ञमिति हविषि॥१०॥ इध्मावर्हिषोश्च ॥११॥ "बृहस्पते परिगृहाण वेदिः सुगा वो देवाः सदनानि सन्त्वस्यां बर्हिः प्रथताꣳ साध्वन्तर्हिꣳस्रा पृथिवी देवी देव्यस्त्विव"ति वेदिं परिगृह्णन्तम् ॥ १२ ॥ प्रजापतेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥ १३ ॥ देवता वर्द्धय त्वमिति सर्वत्रानुषजति ॥ १४ ॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष' इति प्राशित्रं प्रतीक्षते ॥१५॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥१६॥ पृथिव्यास्त्वेति सादयत्यपोह्य बर्हीꣳषि ॥ १७॥ पुनरादाय देवस्य त्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्रेष्वेति प्राशनदन्तैरनुपस्पृशन्नत्र चेत् ॥ १८ ॥ निदधाति वाऽꣳसदेशे ॥ १९ ॥ प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभते 'या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदः शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ घसिना मे मा संपृक्था ऽऊर्द्धं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामी'ति ॥ २० ॥ 'एतं त' इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ २१ ॥ प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ २२ ॥ कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा 'नमः

न्यस्येदशून्यासनमेवꣳ स्यादिति"। अत्रवा यथोक्तं व्रतग्रहणं यजमानः करोति ।

अथवा सद्य एव प्रतिपद्धरणाग्न्यन्वाधानादि कर्त्तव्यम् । अ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः । अयाड् यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य । सन्वः सनिः सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः स्वाहेति' यथेतमेत्य ॥ २३ ॥ एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ २४ ॥ २ ॥

गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते 'भूतस्त्वा भूत करिष्यामीति' ॥१॥ ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याह ॥ २ ॥ अनुज्ञात उत्तरेणाहवनीयꣳ सम्प्रति निदधाति कस्त्वेति ॥ ३ ॥ नान्तरेण गच्छेयुः ॥४॥ काꣳस्य —वानस्पत्य—मार्त्तिकैरभिचार—ब्रह्मवर्चस—प्रतिष्ठाकामा यथासङ्ख्यम् ॥ ५ ॥ तृणैरग्नीन्प-

स्मिन्पक्षे अर्थाद् व्रतोपायनीयाशन-शयनयोरभावः । रागप्राप्त एवाशने सर्पिरादिगुणविधानात् , यागात्प्राग्भोजनशयनकालाभावाच्च । अन्यत्सर्वं वपनादि भवत्येव ॥ २ ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

[प्रणीताप्रणयनम्]

भते । ततो युर्वारणं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्तद् गृ-नुदकमासिच्य दक्षिणहस्तेन तं चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो ध्वे. मदेनन्तरं भूतस्त्वेति मन्त्रेण हस्तेन चमसस्थमुदकमालभते । मसस्यालम्भ इति कर्कः । उदकस्यालम्भ इति याज्ञिकाः । ततो ब्रह्मन्नपः णेष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । यजमान वाचं यच्छेति यजमानं प्रेष्यति । वंषु प्रैषेषु कृतेषु ब्रह्मा प्रणय यज्ञमित्यादि (२. २. ८.) यजमानं च धेहीन्तमुपांशु पठित्वा ॐ३प्रणयेत्युच्चैरनुज्ञां करोति, यथाऽध्वर्युः शृणोति । ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीयादुत्तरस्यां दिशि बर्हिर्वेदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति कस्त्वा युनक्तीति (१. ६.) मन्त्रेण, नाहवनीयमतिक्रम्य न चाप्राप्य, किन्त्वाहवनीयमुत्तरेणार्जवेन समतयैवासादयेत्, तत उपरिष्टादपि दर्भैराच्छादयेत् ।

[परिस्तरणम्]

तत आहवनीयस्य प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भः परिस्तरणं, प्रथमं पुरस्तात् उदगग्रैः, ततो दक्षिणतः प्रागग्रैः, पश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैः । एवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पात्राणि सꣳसादयति ॥६॥ यजमानो वा ॥ ७ ॥ शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्फ्यकपालꣳ शम्याकृष्णाजिनमुलूखलमुसलं दृषदुपलमर्थवच्च ॥ ८ ॥ श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा ॥ ९ ॥ कर्म्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय त्वाचं यच्छति ॥ १० ॥ प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा ॥ ११ ॥ गच्छत्युर्वन्तारिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनास्तिष्ठत्समाङ्गि ॥ १२ ॥ धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ १३ ॥ देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम् ॥ १४ ॥ विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ १५ ॥ प्रेक्षत उरु

गार्हपत्यस्य परिस्तरणं, ततो दक्षिणाग्नेरप्येवमेव । आपस्तंबः—"उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन् परिस्तृणात्युदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्चेति" (१.१४.१४-५)।

[पात्रासादनम्]

ततोऽध्वर्युर्यजमानो वा द्विशः पात्राण्यासादयति विनियोगक्रमेण। आहवनीये गार्हपत्ये वा यत्र हविःश्रपणं करिष्यन् भवति तस्योत्तरतः पश्चाद्वा । उत्तरतश्चेदुदक्संस्थम् , असम्भवे प्राक्संस्थमपि, पश्चाच्चेत्प्राक्संस्थम्, असम्भवे उदक्संस्थमपि। द्विश इत्येकेन प्रयत्नेन द्वे द्वे [illegible] निदधातीत्यर्थः।आसादनं च समीपे निधानम्। तथाहि—शूर्पाग्नि। पुनर[illegible] स्फ्यकपालं, शम्याकृष्णाजिनम् , उलूखलमुसलम्, दृषदुपल[illegible] वा, पात्री वा, धान्यमिति व्रीहयो वा, यवा वा।तत्र व्रीह्याग्रयणानन्तर[illegible] वाग्रयणात्प्राग्व्रीहय एव। तथा यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवा[illegible] व । अयं नियमो दर्शपूर्णमासयोरेव, न तद्विकारेषु । तथा चाहापस्तंबः "व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेतायवेभ्यो दर्शपूर्णमासावेवं यवैरावीहिभ्योऽपि वा व्रीहिभिरेवोभयत्रैते ह वै सूपचरतमा भवन्तीति बह्वृचब्राह्मण इति (६.३१.१३.)। पवित्रच्छेदनानि पवित्रे च। धृष्टिः संवयनोदकं, स्थाली, आज्यं च, वेदो दक्षिणार्थश्च, उदकतृणमग्निः, इध्मावर्हिः, स्रुवश्चेत्यत्र स्रुवो जुहूः । उपभृतद् ध्रुवा । संमार्गार्हाणि यानि वेत्यत्र द्वे प्राशित्रहरणे, श्रृतावदानं, द्वयोः पुरोडाशयोः साधारणी एका पुरोडाशपात्री, न द्वे, योक्त्रं यूनकुशाश्च, पत्ते परिधयस्त्रयः, पीठं कुशास्तीर्णम् , इडापात्री षडवत्तम् , अन्तर्द्धानकटः , पूर्णपात्रं , पत्ते कर्मापवर्गा समित्।

एवं पात्राण्यासाद्य हविष्यसहितमनो गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङीष-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्वातायेति हविष्यान् ॥ १६ ॥ अपहतामिति निरस्यत्य-न्यत् ॥ १७ ॥ अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ १८ ॥ यच्छन्तामित्यालभते ॥ १९ ॥ देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्रेयं चतुरो मुष्टीन् ॥ २० ॥ एवमग्नीषोमीयम् ॥ २१ ॥ यथा देवतन्यत् ॥ २२ ॥ भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥२३॥

मवस्थापयेत् । अनः शकटं, तच्च युगयोक्त्रसंयुक्तं वरत्रापरिवेष्टितं च स्थापनीयम् ।

[हविर्ग्रहणादि]

ततः कर्मणे वामिति(१. ६.) मन्त्रेणाध्वर्युः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानं रोति । तत आरभ्य हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वाऽध्वर्योर्ग्यमनम् । ततः प्रत्युष्टं० रक्ष इति (१.७.) मन्त्रेण शूर्पाग्निहोत्रहवण्योर्हिपत्ये प्रतपनं निष्टप्तमिति (१. ७.) मन्त्रेण वा । तत उदकोपस्पर्शनम् ।

तत उर्वन्तरिक्षमिति(१. ७.) शकटं प्रति गच्छति । शकटाग्रसमीप उप-प्र धुरसीति (१. ७.) मन्त्रेण तस्य दक्षिणामुत्तरां वा एकां धुरमभिमृ- । ततस्तत्र स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चादुत्तरामीषामालभ्य देवा-सीति (१. ७-२.) मन्त्रं जपति । ततः शकटस्य पश्चान्मार्गेण णतो गत्वा विष्णुस्त्वा क्रमतामिति (१. ९.) मन्त्रेण दक्षिणचक्र-पर्यारोहति । आरुह्योरु वातायेति (१.९.) हविष्यान्व्रीहियवादी-भते । ततो हविर्मध्ये यदि किञ्चित्तृणलोष्टाद्यन्यत्पतितं भवति तदा स्तद् गृहीत्वाऽपहतमिति (१.९) निरस्यति । अन्यस्याभावे नैव मन्त्रेण हविरालभते । ततोऽपः स्पृशति । ततो यच्छन्तामिति (१. ९.) हविरालभते ।

ततः सव्यहस्ते शूर्पं निधाय तस्योपर्यग्निहोत्रहवणीमुत्तानां निधाय प्राङासीनो मुष्ट्या अनसः सकाशात्तूष्णीं हविर्गृहीत्वा देवस्य त्वा अग्नये जुष्टमिति (१.१०.) मन्त्रेण अग्निहोत्रहवण्यां प्रक्षिपति । एवमपरं मुष्टिद्वय मनेनैव मन्त्रेण प्रक्षिप्य चतुर्थं मुष्टिं तूष्णीं प्रक्षिपति । ततो गृहीतं हविः शूर्पमध्ये दक्षिणपार्श्वे प्रक्षेपणीयं यथा हविरन्तरेण संकरो न भवति । ततोऽग्नीषोमीयपुरोडाशार्थं देवस्य त्वा अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति (१. १०) मन्त्रेण त्रिर्गृह्णाति चतुर्थं तूष्णीम् ।

ततः शूर्पमध्ये पृथगुत्तरतस्तद्धविः प्रक्षिप्य भूताय त्वेति मन्त्रेण (१. ११.) शकटे यत्परिशिष्टं हविस्तदभिमृशति । तच्च गृहीतहविर्मध्ये न मिश्रयणीयम् । ततोऽनस्युपविष्ट एव स्वरभिविख्येषमिति (१. ११.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वारिति प्राङीक्षते ॥ २४ ॥ दृंहन्तामित्यवरोहति ॥२५॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥२६॥ श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति ॥२७॥ पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ॥२८॥ धूरीषारोहणानि पात्रीविले जपति ॥ २९ ॥ दृंहन्तामित्युत्थानम् ॥ ३० ॥ कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति ॥ ३१ ॥ त्रीन् वा ॥ ३२ ॥ हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति ॥ ३३ ॥ ता स्थानं तयोः ॥ ३४ ॥ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति ॥३५॥ प्रोक्षिता-

प्राचीमीक्षते । ततो दृंह० हन्तामिति (१. ११.) मन्त्रेण शकटादवरोहति । तत उर्वन्तरिक्षमिति (१. ११.) मन्त्रेण गार्हपत्यसमीपे उत्तरस्यां गच्छति । ततस्तच्छूर्पं सहविष्कं पृथिव्यास्त्वेति (१. ११.) मन्त्रेण श्रपणस्य पश्चात्सादयति निदधाति । श्रपणशब्देनात्र यस्मिन्हविःश्रपणं गार्हपत्ये वा आहवनीये वा सोऽभिधीयते ।

अथवा अनसः कार्यं पात्र्यां कर्त्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे अनस आसभावः । तत्स्थाने पात्री आसादनीया, तदा पात्र्यासादनानन्तरं सष्कां पात्रीं गार्हपत्यस्य पश्चात्प्रागग्रामुदगग्रां वा स्थापयित्वा अधस्तात्स्फ्यं प्रागग्रमुदगग्रं वा प्रेरयित्वोपधेयम् ।

ततः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादि । अस्मिन्पक्षे उर्वन्तरिक्षमि पात्रीसमीपे गत्वा धूरसि देवानामसि विष्णुस्त्वा क्रमतामित्येतान् त्रीन्मन्त्रान् पात्रीविले जपति पात्र्याः पूर्वार्द्धमभिमृश्य जपति । विलं पात्रीमुखम् ।

तैत्तिरीयसूत्रे—"यद्यु वैतानो भवति जघनेन गार्हपत्यं स्फ्यं निदधाति स्फ्य उपरि पात्रीं पात्र्यां पुरोडाशीयानावपत्यथ पूर्वार्द्धं पात्र्या अभिमृशति धूरसी"त्यादि । पात्र्या उत्तरतः पश्चाद्दक्षिणतो वा यथासम्भवं प्राङ्मुख उपविष्टो हविरीक्षणमपद्रव्यनिरसनमालम्भनं च कृत्वाऽप उपस्पृश्य हविरालभ्य ग्रहणं शेषाभिमर्शनं प्राङीक्षणं च कृत्वा दृंह०हन्तामित्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठति, तत उत्तरतो गत्वा श्रपणस्य पश्चादासादयति ।

[पवित्रकरणम्]

ततः समप्रमाणौ साग्रौ अनन्तर्गर्भौ अक्षरिताग्रौ कुशौ पवित्रे स्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थेति तासां प्रोक्षणम् ॥ ३५ ॥ हविश्चाग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥३६॥ यथादेवतमन्यत् ॥३७॥ पात्राणि दैव्यायेति ॥ ३८ ॥ असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥३९॥३॥

इति (१. १२.) मन्त्रेण कुशैः क्षुरिकास्थानीयैश्छिनत्ति । अथ वा एवंविधान् त्रीन्कुशाननेनैव मन्त्रेणानूहितेन कुशैश्छिनत्ति ।

[प्रोक्षणीसंस्कारः]

ततोऽग्निहोत्रहवण्यां सशूकायामनिर्मृष्टायां स्वयमेवोदकमासिच्य सवितुर्व इति (१. १२.) मन्त्रेण ताभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति उत्क्षिपति । पवित्रयोर्हविर्ग्रहण्यां स्थापनम् । ततः सव्यहस्तेऽग्निहोत्रहवणीं निधाय सव्यहस्तस्थामेव संलग्नामेव दक्षिणहस्तेनोदिङ्गयति ऊर्ध्वं चालयति । ततः प्रोक्षिता स्थेति (१. १३.) ताभिरेव स्रुक्स्थाभिस्तासामेव प्रोक्षणं हस्तेनैव कार्यम् ।

[पात्रप्रोक्षणम्]

ततो ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ततो ब्रह्मा प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्यन्तमुपांशूक्त्वा ॐ३ प्रोक्षेत्युच्चैः प्रसौति(२.२.१०.) । ततोऽध्वर्युरग्निहोत्रहवण्याः सकाशादुदकं हस्तेनादाय शूर्पस्थे हविषी प्रोक्षति अग्नये त्वा जुष्टमिति (१.१३.) प्रथमम्, अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टमिति(१.१३.) द्वितीयम् । ततः सर्वाणि पात्राण्येकत्र राशीकृत्य दैव्याय कर्मण इति (१. १३.) मन्त्रेण सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । अत्र बहु उदकमादाय तथा प्रोक्षणं कार्यं यथा सर्वेषां प्रोक्षणीबिन्दवः स्पृशन्ति । प्रतिपात्रं प्रोक्षणावृत्तिस्तु रागतरः, प्रोक्षणस्य पात्रसंस्कारत्वात् । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारातेर्व्याप्यत्वादिति । मन्त्रे तु बहुवचनं पूजार्थम् । पात्राणि न्युब्जान्यासादनीयानि उत्तानानि कृत्वा त्रिः प्रोक्षतीति सर्वेषु सूत्रान्तरेषु । तत्र सकृन्मन्त्रः द्विस्तूष्णीम् । ततोऽसंचरे प्रणीताहवनीयान्तराले (१. १. १. २१.) गार्हपत्याहवनीयान्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कर्त्तव्यम् । आपस्तम्बः—प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधायेति(१) । अयमप्यसंचरो भवति । "गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयादि"त्यनयोरन्तराले संचरणप्रतिषेधात् (१. ८. २३.) । पवित्रयोः प्रोक्षणीष्वेव निधानम् ॥३॥

इति द्वितीयस्य तृतीया कण्डिका ॥

---

(१) १. १९. ३.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शर्माऽसीति कृष्णाजिनादानम् ॥ १ ॥ अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति ॥ २ ॥ प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ ३ ॥ सव्याशून्ये निदधात्युत्लूखलमद्रिरसि, ग्रावाऽसीति वा ॥४॥ प्रति त्वेत्युभयोः ॥५॥ हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति॥६॥ व्वाचं व्विसृजत ॥७॥ यजमानश्च ॥८॥ हविष्कृता वा ॥९॥ नानाबीजेष्वन्त्ये सामर्थ्यात् ॥१०॥ बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते ॥११॥ स ऽ इदमित्यवदधाति ॥१२॥ हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥१३॥ अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥१४॥ आह्वयत्याहन्त्यन्यो हव

[हविः संस्कारः]

ततोऽध्वर्युः शर्माऽसीति (१. १४.) मन्त्रेण कृष्णाजिनं हस्तेन गृह्णाति । तत आसादितपात्रेभ्यः परतो गत्वा कृष्णाजिनमवधूनोति अवधूतमिति (१. १४.) मन्त्रेण । उदकोपस्पर्शनम् ।

तत उत्तरेण गार्हपत्यमुत्तरदेशे वा प्रत्यग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तृणाति, अदित्यास्त्वगसीति (१।१४) द्वाभ्यां हस्ताभ्यां विस्तारयति । सव्येन हस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने दक्षिणेन हस्तेनोलूखलमाहृत्य कृष्णाजिनस्यो परि निदधाति अद्रिरसि वानस्पत्य इत्यनेन मन्त्रेण (१. १४) ग्रावासि पृथुबुध्न इत्यनेन वा । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्युभयोर्मन्त्रयोः शेषः कार्यः ।

ततः शूप पृथक् स्थापितं हविर्द्वयं मिश्रीकृत्य सव्येनाविमुक्तोलूखलमग्नेस्तनूरिति (१०१५)मन्त्रेण शूर्पेणैव हविरावति । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वाग्विसर्गः ।

ततोऽध्वर्युर्बृहद्ग्रावेति (१. १५) मुसलं हस्तेन गृह्णाति । स इदं हविरित्युलूखलमध्ये (१. १५) मुसलं प्रवेशयति ।

ततः स्वयमेव कण्डने प्रवृतः कण्डनं कुर्वन्नेव हविष्कृदेहीति (१।१५) त्रिर्हविःकण्डनकर्त्रीं पत्नीं हविषः कण्डनार्थमाह्वयति । अत्र वाऽध्वर्युयजमानयोर्वाग्विसर्गः ।

यस्मिन्कालेऽध्वर्युर्हविष्कृदेहीत्याह्वयति तस्मिन्नेव काले सहैवाग्नीध्रः कुक्कुटोऽसीति (१. १६) मन्त्रेण शम्यया त्रिर्दृषदं कुट्टयति । मन्त्रावृत्तिः । उपलां शम्यया एकवारं कुट्टयति अनेनैव मन्त्रेण । तदनन्तरं पत्नी वा आग्नीध्रो वा कण्डनं करोति । कण्डनं तूत्थाय कर्त्तव्यम् । "हविष्कृदुपोत्ति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया, द्विर्दृषदः सकृदुपलाम् ॥१५॥ व्वर्षवृद्धमसीति शूर्प्पमादत्ते ॥१६॥ प्रति त्वेति हविरुद्वपति ॥१७॥ परापूतमिति निष्पुनाति ॥१८॥ अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥१९॥ व्वायुर्व इति विविनक्ति ॥२०॥ देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥२१॥ त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके ॥२२॥ फलीकृत्य कणान्निदधाति ॥२३॥ पेषणोपधाने युगपत् ॥२४॥ धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यङ्गारान्प्राञ्चः करोति ॥२५॥ आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्य

ष्ठती"ति वचनात्(१)।

विलुषीभूतेषु व्रीहिषु अध्वर्युर्वर्षवृद्धमिति (१. १६.) मन्त्रेण हस्तेन शूर्पं गृह्णाति। ततः प्रति त्वा वर्षवृद्धमिति (१.१६) मन्त्रेण कण्डितं हविरुलूखलमध्याद्बहिर्निःकाश्य तूष्णीं शूर्पे निदधाति। ततः परापूतमिति (१. १६) मन्त्रेण शूर्पेण निष्पुनाति तुषान् पृथक्करोति। ततोऽप उपस्पृश्य वायुर्व इति (१. १६) मन्त्रेण तण्डुलान् कण्डितांश्च विविनक्ति पृथक् पृथक्करोति। ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान्पुनरुलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्बहिष्काश्य शूर्पे कृत्वा तुषान् पृथक्कुर्यात्। ततः सर्वांस्तुषानपहतमिति (१. १६) मन्त्रेणोत्करदेशे निरस्येत्।

अत्र शाखान्तरेषु पुरोडाशकपालेनाधः कृष्णाजिनमिति कणवन्निरसनमुक्तमस्ति।

तुषनिरसनानन्तरमुदकस्पर्शनम्। ततः शूर्पस्थांस्तण्डुलान्पात्र्यां प्रक्षिप्य देवो वः सवितेत्यभिमन्त्रयते (१. १६)। तण्डुलाननामिकाग्रेण स्पृशन्विलोकयन्वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः। तथा चोक्तं कात्यायनेन (३. १. १९)—

"स्पृशंस्त्वनामिकाग्रेण क्वचिद्विलोकयन्नपि।
अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेदिति" ॥

ततस्त्रिः फलीकरोति त्रिः कण्डनेन सूक्ष्मकणिकाभ्यो वियोज्योज्वलान् करोतीत्यर्थः। तच्चैवं पूर्वं हविरुलूखलमध्ये न्युप्य कण्डनं कृत्वा निष्काश्य शूर्पेण निष्पूय कणान् निदधाति। एवमेव वारद्वयम्। प्रतिफलीकरणं च कणनिधानं कर्त्तव्यम्।

---

(१) श. ब्रा. १. १. ४. १३.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ॥२६॥ अमुष्येति द्वि-
षच्छन्देऽभिचरन् ॥२७॥ अन्यत्रापि ॥ २८ ॥ सव्याङ्गु-
ल्याऽशून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥२९॥ धरुणमिति
पश्चात् ॥३०॥ पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥३१॥ विश्वाभ्य इति
दक्षिणतः ॥३२॥ समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत-
श्चित स्थेति ॥३३॥ तूष्णीं वा ॥३४॥ एवमेकादशाग्नीषो-

ततः पेषणोपधाने सह भवतः। तत्र विरोधाद्ध्वर्युः पेषणं करोति, अग्नीध्र कपालोपधानम्। तत्र सूत्रक्रमेण प्रथमं कपालोपधानमुच्यते—तत्राग्नीत्प्रथमं कपालानि प्रक्षालयति। तैत्तिरिसूत्रे—

"अथैतानि कपालानि प्रक्षालितानि जघनेन गार्हपत्यमुपसादयत्यष्टौ दक्षिणत एकादशोत्तरतो गार्हपत्यमुपविश्य धृष्टिमादत्ते धृष्टिरसीति।" अतो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य कपालोपधानं कार्यं वचनात्। तत्र धृष्टिरसीत्यनेनोपवर्षं (१. १७.) हस्तेन गृह्णाति। ततोऽपाग्नेऽ अग्निमि (१. १७) मन्त्रेणोपवर्षेण अपणस्याङ्गारान्स्वस्थानात्प्राच्यां प्रेरय खरमध्य एव। यथाऽङ्गारस्थानेऽतितप्तभूमौ कपालान्युपधीयन्ते। त आ देवयजमित्युपवर्षेणैव (१. १७) प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एकैकङ्ग गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये श्र पृ ततो ध्रुवमसीत्यनेन (१. १७) मन्त्रेण तस्यानीतस्याङ्गारस्योपर्युत्त मध्यमं कपालमुपदधाति। तत्राभिचारं कुर्वन् भ्रातृव्यस्य वधायेत्यत्र भ्रातृव्यस्येति पदस्य स्थाने अमुकस्य वधायेति शत्रोर्नाम गृह्णीयात्। तदा चोदकोपस्पर्शनम्। अभिचारबुध्यभावे उदकोपस्पर्शनाभावः। मन्त्रस्याभिचरणिकत्वात्। ततः सव्यहस्तस्याङ्गुल्या अशून्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले एकमङ्गारं निदधाति अग्ने ब्रह्मेति (१. १८) मन्त्रेण। तत धरुणमसीति (१. १८) मन्त्रेण मध्यमकपालस्य पश्चाद् द्वितीयं कपालमुपदधाति। ततो मध्यमकपालस्य पुरस्तात्तृतीयं कपालमुपदधाति धर्त्रमसीति (१. १८.) मन्त्रेण। ततो विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्य इति (१. १८) मन्त्रेण मध्यमकपालस्य दक्षिणतश्चतुर्थं कपालमुपदधाति। ततश्चितस्थेति (१. १८) चतुर्थात्पूर्वं पञ्चमं कपालमुपदधाति। चतुर्थादपरं षष्ठम्। उत्तरतो द्वे प्राक्संस्थे। पञ्चमप्रभृतीनां सर्वेषां चित स्थेत्युपधानमन्त्रः। तूष्णीं वा पञ्चमादीनामुपधानं न चित स्थेति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीयस्य ॥३५॥ अधिकं दक्षिणतः ॥ ३६ ॥ भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति ॥१॥ कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाजिनम् ॥ २ ॥ तस्मिन्दृषदं धिषणाऽसीति ॥३॥ पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥४॥ दृषद्यु-

चित ११	धर्त्रमसि ३	५ चित / ६ चित		चित ८	धर्त्रम ३	चितस्थ५
१० चित	ध्रुवम् १	चित ४			१ ध्रुवम	विश्वा०४
९ चित	धरुण २	चित ७ / चित ८		चित ७	धरुण २	चित ६

एवमेकादश कपालान्यग्नीषोमीयस्योपदधाति तैरेव मन्त्रैः। अत्रैवं पूर्वं मध्यममुपदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयं, ततः पुरस्तात्तृतीयं, मध्यमाद्दक्षिणतश्चतुर्थं, चतुर्थात्पूर्वमकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तरालं षष्ठं, चतुर्थस्य पश्चात्सप्तमं, तस्य पश्चादष्टमं, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि। ततो भृगूणामित्यनेन (१. १८.) ज्वलाङ्गारैः सर्वाणि कपान्याच्छादयति। प्रतिचिति मन्त्रपाठः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

ततस्तदैवोपसर्जनीरग्नीदेव गार्हपत्येऽधिश्रयति। पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जनीशब्देनोच्यन्ते।

अथ पेषणमुच्यते—तत्राध्वर्युः शर्माऽसीति (१. १९) कृष्णाजिनमादाय वधूतमिति (१. १९) पूर्ववदवधूनोति। ततोऽप उपस्पृश्य प्रत्यग्ग्रीवमदित्या इत्यास्तीर्य (१. १९.) सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्रां दृषदं कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति धिषणाऽसीति (१.१९)। ततो दिव स्कम्भनीरिति (१. १९.) दृषदः पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्रां शम्यां प्रेरयति यथा दृषदः प्राचीनप्रवणता जायते। ततो धिषणाऽसि पार्वतेयीत्यु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पलां धिषणाऽसीति ॥ ५ ॥ धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६ ॥ दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥७॥ चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ ८ ॥ पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम् ॥९॥ पात्र्याऽं सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति ॥१०॥ अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥११॥ उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १२ ॥ पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप

पलां (१. १९) द्रुषदुपर्युदगग्रामुपदधाति । ततो धान्यमसीति (१. २०) द्रुषदि तण्डुलानोप्य प्राणाय त्वेति (१. २०) प्रतिमन्त्रं पिनष्टि । पिष्यमाणेषु तण्डुलेषु कपालेषु च भृगूणामिति (१. १८) ताप्यमानेषु यजमानो महीनामिति (१. २०) पात्रान्तरादाज्यमाज्यस्थाल्यां प्रक्षिपति ।

ततो वेदोऽसीति (२. २१) मन्त्रेण वेदं करोति । तत्र पशुकामो यजमानः कुशमुष्टिं प्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं प्रादेशमात्रं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चसकामस्त्रिवृतं त्रिगुणम् , अन्नाद्यकामो मूताकरम् ।

काठके—"वेदं करोति दर्भमुष्टिं प्रसव्यमावेष्ट्योपभुज्याग्राणां शुल्वं कृत्वा त्रिः परिहृत्य गुणेषु शुल्वान्तमवकृष्यायम्य शुल्वं प्रादेशे च्छित्वाऽग्राणीध्मे निधायोत्करे मूलानी"ति । वत्सजानुर्वत्सजानुतुल्यः । मूतकार्यो मूतवत्क्रियते । मूतः तृणवर्त्यादिनिर्मितं धान्यावपनपात्रम् । कामाभावेऽप्येत एव वेदस्याकारा भवन्ति निष्कामस्याकारान्तरानुपदेशादिति धूर्तस्वामिनः ।

ततोऽध्वर्युर्दीर्घामनु प्रसितिमिति (१. २०) द्रुषद उपरि वर्त्तमानानि पिष्टान्युपलयैव कृष्णाजिने प्रोहति प्रेरणयाऽधः पातयति । ततश्चक्षुषे त्वेति(१. २० कृष्णाजिने पतितानि विलोकयति । ततः पवित्रे पात्र्यां कृत्वा कृष्णाजिनात्पिष्टान्यादाय सवित्रायां पात्र्यामावपति । कृष्णाजिनमुत्थाप्य तेनैवावपेदिति हरिस्वामिनः । देवस्य त्वेति (१. २१) संवपामीत्यन्तेन मन्त्रेणावापः । तत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति वेदिमध्ये वा ।

तत आग्नीध्रः स्पयं सव्ये गृहीत्वोपसर्जनीरुद्धास्याध्वर्योर्दक्षिणेनानीय पिष्टानामुपरि घृतस्य सपवित्रस्याध्वर्योर्हस्तस्योपरि निनयति । ततोऽध्वर्युरग्नीधा निनीयमाना उपसर्जनीर्दक्षिणहस्तधृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप ओषधीभिरिति । अग्नीधा च तथा नीयमानं कार्यं यथा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति ॥ १३ ॥ संयौति जनयत्यै त्वेति ॥ १४ ॥ समं विभज्यासाहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति ॥ १५ ॥ यथादेवतमन्यत् ॥ १६ ॥ इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १७ ॥ अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥१८॥ घर्मोऽसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १९ ॥ उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनतिपृथुम् ॥ २० ॥

ऽध्वर्योर्मन्त्रान्ते ग्रहणं संपद्यते । ततो जनयत्यै त्वेति (१. २२) मन्त्रेणोदकं पिष्टानि च संयौति मिश्रयति । समं विभज्य द्वौ पिण्डौ कृत्वा पात्र्यामुदकसंस्थौ निधाय क्रमेणालभते–इदमग्नेरिति (१२२) प्रथमम् , इदमग्नीषोमयोरिति (१२२) द्वितीयम् । ततोऽग्नीद्वेदं सव्यहस्ते गृहीत्वा इषे त्वेति (१।२२) मन्त्रेण दक्षिणत आज्यमधिश्रयति अग्नेरुपर्याज्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः ।

अध्वर्युः सहैवाष्टसु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशमधिश्रयति घर्मोऽसीति (१।२२) स्फ्योपग्रहेण । तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयं पुरोडाशमधिश्रयति घर्मोऽसीति । तत उरुप्रथा इति (१२२) मन्त्रेण यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । "अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृति"मित्यापस्तम्बः(१) । अतिपृथुं न करोति । एवमेव द्वितीयमपि पुरोडाशं प्रथयति ।

ततोऽग्निष्टे त्वचमिति (१।२२) मन्त्रेण पुरोडाशमद्भिरभिमृशति सकृद्वा त्रिर्वा । त्रिःपक्षेपि मन्त्रः सकृदेव । एवं द्वितीयमपि अद्भिरभिमृशति श्लक्ष्णयति । प्रथने क्रियमाणे यत्र क्वचन दीर्णं भवति तं सन्दधातीत्यर्थः ।

ततः पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । ततो गार्हपत्यादङ्गारमादायान्तरितर्ठं० रक्ष इति मन्त्रेण पर्यग्निकरणं करोति आज्यस्थालीं पुरोडाशान्परितः प्रदक्षिणमङ्गारं परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रदक्षिणयेनानयनम् । तत उदकस्पर्शः ।

ततो देवस्त्वेति (१२२) मन्त्रेण ज्वलद्भिर्दर्भतृणैः प्रथमं पुरोडाशं श्रपयति, एवमेव द्वितीयम् । "दर्भैणैरभिज्वलयति ज्वालैर्वे"त्यापस्तम्ब(२) ।

ततः शृताशृतज्ञानाय माभेर्मा संविक्था इति (१. २३) मन्त्रेण द्वौ पुरोडाशावालभते । अशृतौ चेत्पुनः श्रपणप्रक्षेपः । शृतौ चेदतमेरुरिति

---

(१) १. २५. ४ (२) १. २५. ९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशति सकृत्त्रिर्वा ॥ २१ ॥ पर्यग्निकरोत्यन्तरितः रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सहाज्यम् ॥२२॥ देवस्त्वेति श्रपणम् ॥२३॥ मा भेरित्यालभते ॥२४॥ अतमेरुरिति शृतावभिघारयति भस्मना त्वेदेनोपवेषेण वा ॥२५॥ पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्यैभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसर्पंस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥२६॥ अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥२७॥ अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २८ ॥ ५ ॥

(१. २३) वेदेनोपवेषेण वा तप्ततरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाऽऽच्छादयति । ततः पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनजलं पात्रीस्थमेव गार्हपत्यादीप्तैस्तृणैर्ज्वलद्भिस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः स्फ्येन तिस्रो लेखाः प्राक्संस्थाः कृत्वा तासु लेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संगर्गमप्राप्नुवन् त्रिताय त्वेति (१. २३) प्रतिमन्त्रं निनयति । इदं त्रिताद्याप्त्याय, इदं द्वितायाप्त्याय, इदमेकतायाप्त्यायेति त्रयस्त्यागाः । तथा च स्मृतिः—

"आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते ।
प्रयोग इदमिन्द्राय नममेति यथार्थतः ॥
अवत्तं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसाऽपि च ।
ततश्च प्रक्षिपेदग्नाविति धर्मः सनातनः ॥
अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥
यत्किञ्चिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकम् ।
अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति" इति ॥

सर्वत्र त्यागादौ ॐकारप्रयोगः कार्यः । यागहोमादिष्विति वचनात् शाट्यायनः—दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रवदमुच्चार्य प्रवर्त्तयेदिति ।

दाल्भ्यपरिशिष्टे च—

"ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।
अनाङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकमिति" ॥

ततोऽन्वाहार्यं दक्षिणार्थमोदनं चतुर्णामृत्विजां तृप्तिपर्यन्तभोजनसमर्थं दक्षिणाग्नावधिश्रयति श्रपणार्थम् । अत्रावसरे वा व्रतग्रहणम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममात्रीं पश्चात् त्र्यरत्निं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणामुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमभितोऽंसौ ॥१॥ आमूलोच्छेदनादोषधीनाम् ॥२॥ ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात् ॥३॥ आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥४॥ वेदिं परिसमुह्य वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति ॥ ५ ॥ देवस्य त्वेति

ततो वेदिमानम्—प्रथमं पश्चात्तिर्यक् व्याममात्रीं मिमीते । चतुर्भिररत्निभिर्व्यामो भवति । ततो मध्ये त्र्यरत्निं प्राचीं मिमीते—"पुनः पुरस्तादुर्वी"ति(१) वचनात् । वरुणप्रघासेषु "त्रयः पुरस्ता"दिति(२) पुरस्तान्माने त्र्यरत्निदर्शनाच्च । ततः श्रोणेराभ्य दक्षिणत उत्तरतश्च वेदिं मध्यसंगृहीतां कुर्यात् । ततोऽग्निमभितोऽंसौ च कुर्यात् । वेदिकरणोपायो लिख्यते—

"षडरत्निर्द्विपाशा च मध्ये पञ्चसु लक्षिता ।
द्विहस्तेऽङ्गलषट्के च त्रिष्वष्टादशकेषु च ॥
सार्द्धहस्ते च पाशः स्याद्वेदिः स्यात्पौर्णमासिकी ।
आनीय रज्जुं पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धं यावदेव तु ॥
द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमन्ते तस्यास्तु शङ्कौ ।
भ्रामयेत्तेन मानेन तया रज्वाऽष्टभागया ॥
वा पृथुत्वतुरीयेण भागेनालिख्य संग्रहौ" इति ।

अथवा—

"वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तया रज्वाऽष्टभागया ॥
विलिखेन्मध्यतो वेदौ स ज्ञेयो मध्यसंग्रह" इति ।

ततोऽग्नीद्वेदेः परिसमूहनं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्योत्तरपूर्ववितृतीये उत्करं तृणधूल्यादिराशिं करोति । तच्च गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षड्धा सप्तधा वाऽऽगन्तुसमं त्रेधा विभज्य पूर्ववितृतीयलक्षणे श्रोत्तरत आयम्य तत्रोत्करं कुर्यात् "विपर्यस्योत्तरत उत्कर" इति वचनात्(३) ।

प्रकारान्तरं चोक्तम्-"अपिवाऽन्तरत्रिभागोनया रज्वा पूर्वार्द्धे समचतुरश्रं कृत्वा तस्य चतुरश्रस्योत्तरांस उत्करो भवति "विपर्यस्योत्तरांस

(१) १. २. ५. १६ (२) का. श्रौ. ५.३. १३.
(३) कात्या. शुल्ब. प. १. २७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्फ्यमादाय सतृणः सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जप तीन्द्रस्य बाहुरिति ॥ ६ ॥ नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन् ॥ ७ ॥ वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्माऽसीति ॥ ८ ॥ पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥९॥ व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥१०॥ वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥११॥ बधानेत्युत्करे करोति ॥१२॥ प्रहरणशेषो वाऽविशेषोपदेशात् ॥१३॥ अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥१४॥ अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो

उत्कर" इति वचनात्(१)। वेदिपूर्वापरायामस्यैव पूर्ववितृतीये उत्तरत उत्करोभवतीति कर्कः।

ततोऽध्वर्युर्देवस्य त्वा आददेऽध्वरकृतमिति (१.२४.) मन्त्रेणाऽऽस्यादितृणसहितं स्फ्यमादाय सव्ये हस्ते सतृणं स्फ्यं निधाय दक्षिणेन हस्तेनालभ्येन्द्रस्य बाहुरिति (१. २४.) स्वरेण जपति। अत्र हस्तमार्जनेन स्फ्यस्य तीक्ष्णीकरणं कार्यम्–"सꣳश्यत्येवैनमेत"दिति श्रुतेः(२)। तेन वज्रेण स्तम्बयजुर्हरणादर्वाक् पृथिव्यात्मनोः स्पर्शो न कर्त्तव्यः। अभिचरतो द्विषत इत्यस्य स्थाने अमुष्य वध इति शत्रोर्नाम गृह्णीयात्। ततः उदकोपस्पर्शनम्। अभिचाराभावे उदकोपस्पर्शनाभावः।

ततः पृथिव्यै वर्माऽसीति मन्त्रेण तत्तृणमुदगग्रं निदधाति। पृथिवि देवयजनीति (१. २५) मन्त्रेण तृणस्याधस्ताद् भुवि स्फ्येन प्रहरति। ततो व्रजं गच्छेति (१. २५) प्रहरणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति। ततो वर्षतु त इति (१. २५) मन्त्रेण वेदिप्रहरणदेशे प्रेक्षते। ततो बधान देवेत्यनेन (१. २५) तद् गृहीतं पुरीषमुत्करे प्रक्षिपति। अत्राभिचरतस्तमतो मा मौगित्यत्र तमित्यस्य पदस्य स्थानेऽमुकमिति शत्रुनाम गृह्णीयात्। ततः उदकोपस्पर्शनम्। अभिचाराभावे उदकोपस्पर्शनाभावः।

ततोऽपाररुमिति (१. २६) मन्त्रेण पूर्वप्रहृतादुत्तरतस्तृणस्याधस्तात् स्फ्येन द्वितीयं प्रहरति। मन्त्रस्याऽऽसुरत्वादुदकस्पर्शः। ततः पूर्ववत्पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषप्रक्षेपणानि।

ततोऽग्नीत् स्फ्यं गृहीत्वा द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्करमभिन्यस्यति पाणिभ्यामधः पीडयतीत्यर्थः। उदकोपस्पर्शनम्।

---

(१) कात्या. श्रु. १. २८ (२) १. २. ४. ७.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिवमिति ॥१५॥ द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥१६॥ तूष्णीं चतुर्थं सतृणम् ॥१७॥ पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम् ॥१८॥ वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥१९॥ हृत्वाऽग्नील्लेखाः सम्मृशति ॥२०॥ पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥२१॥ अत्र वेदिकरणं यथोक्तम्)॥२२॥ उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥२३॥ पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि ॥२४॥ अध्यधिवेदि

ततो द्रप्सस्त इति (१.२६) मन्त्रेण द्वितीयप्रहृतादुत्तरतस्तृणस्याधस्तात्तृतीयं प्रहरति । अत्रापि पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषनिरसनानि पूर्ववत् । ततस्तृतीयप्रहृतादुत्तरतस्तृणस्याधस्तात्तूष्णीं चतुर्थं प्रहरति । तूष्णीमेव सतृणपुरीषादानम् । तूष्णीमेवोत्खातप्रदेशप्रेक्षणम् । सतृणस्य पुरीषस्योत्करे प्रक्षेपस्तूष्णीमेव ।

ततो ब्रह्मन्पूर्वं परिग्रहं परिगृहीष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ततो ब्रह्मा बृहस्पते परि गृहाणेतीमं मन्त्रं ब्रूहीत्यन्तमुपांशु पठित्वा ॐ परि गृहाणेत्युच्चैरध्वर्युमनुजानाति । ततोऽनुज्ञातोऽध्वर्युः स्फ्येन श्रोणेरारभ्य दक्षिणतो गायत्रेण त्वेति । (१. २७) वेदिं परि गृह्णाति आहवनीयखरपर्यन्तां रेखां करोतीत्यर्थः । त्रैष्टुभेनेति (१. २७) दक्षिणश्रोणेरारभ्योत्तरश्रोणिं यावत् परिगृह्णाति । ततो जागतेनेत्यनेनोत्तरश्रोणेरारभ्योत्तरपार्श्वे परिगृह्णाति आहवनीयखरं यावत् ।

ततो वेद्यां प्रागायता उदक्संस्थास्तिस्रो लेखास्तूष्णीं स्फ्येन लिखित्वा हर त्रिरित्याग्नीध्रं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्योत्करे प्रक्षिप्य ता लेखाः संमृशेत् मार्जनेन स्फोटयेत् ।

ततोऽभ्रिमादाय प्रदक्षिणां सर्वतो वेदिं खनति त्र्यङ्गुलम् । ओषधिमूलोच्छेदनपर्यन्तं वा । अस्मिन्पक्षे ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवा इति प्रैषमध्वर्युराग्नीध्रं प्रति ब्रूयात् । स च प्रेषितो मूलच्छेदनपर्यन्तं खननं करोति ।

ततो ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ब्रह्मा च पूर्ववद् बृहस्पते परिगृहाणेति पठित्वा ॐ ३ परिगृहाणेति प्रसौति । ततः पूर्ववत् स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु वेदिं परिगृह्णाति । सुक्ष्मा चासीति (१. २७) दक्षिणतः स्योना चासीति पश्चात्, ऊर्जस्वती-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रोक्षणीर्धारयति ॥२५॥ अन्योऽथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीꣳ सन्नह्याज्येनोदेहीति यदीच्छेत् ॥२६॥ यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥२७॥ स्वयं वा ऽविरोधात् ॥२८॥ सम्प्रैषावचनाच्च ॥२९॥ प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ॥३०॥ शृतानि च हवीꣳष्याप्रचरणात् ॥३१॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां माꣳससंहिताभ्यामवद्यन्त्येके ॥३२॥ आपन्नꣳ स्तृणन् निरस्येत् ॥३३॥ द्विषतो व्वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति ॥३४॥ अवनिज्य पाणी अपरेण प्रणीता स्फ्यं निदधाति ॥३५॥ इध्माबर्हिश्च ॥३६॥ पूर्वामिध्मम् ॥३७॥

त्युत्तरतः ।

ततः स्फ्येन दक्षिणां दिशं प्रति वेदिपुरीषमुदुह्य पुरा क्रूरस्येति (१.२८) मन्त्रेणानुमार्ष्टि प्रत्यक्संस्थम् ; पुरस्तादारभ्य प्रतीचीं दिशं प्रति पुरा क्रूरस्येति अनुमार्ष्टि । शाखान्तरसूत्रेषु सर्वेषु प्रत्यक्संस्थमेवानुमार्जनमुक्तमस्तीति तथैवानुष्ठेम् । स्वशाखायां विशेषानुपदेशात् । अनुमार्जनं चात्र खननेन विषमस्य समीकरणम् । पशुकामस्य यजमानस्य प्रागनुमार्जनाद्वेदिपुरीषं निष्काश्योत्करे प्रक्षिप्यान्यत्पुरीषमानीय वेदेः पूरणं, ततोऽनुमार्जनेन समीकरणम् ।

ततोऽग्नीत्प्राक्षणीर्गृहीत्वा वेदेरुपरिष्टात् समीप एव धारयति । ततो धार्यमाणासु प्रोक्षणीष्वध्वर्युः स्फ्यमुद्यम्य सर्वं प्रैषजातमाह–'प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीꣳ सन्नह्याज्येनोदेही'ति । अनेकपत्नीकेऽपि पत्नीशब्दस्य नोहः । यदि प्रेषणेच्छा भवति तदा प्रेषणं कुर्यात् । यदि नेच्छेत्तदा अप्रेषितोऽप्याग्नीध्र एव कुक्कुटाहननादिवत् प्रोक्षण्यासादनादि पदार्थान्कुर्यात् इति हरिस्वामिनः । अप्रैषपक्षेऽध्वर्युः पदार्थान्करोतीत्यपरे ।

ततो द्विषतो वध इति (१. २८) मन्त्रेण स्फ्यमुदगग्रमुत्करे प्रक्षिपति । अभिचरतोऽमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति विशेषः । अमुष्मै इत्यत्र शत्रोश्चतुर्थ्येकवचनान्तं नामग्रहणम् । ततोऽपामुपस्पर्शनम् । अभिचाराभावे उदकस्पर्शाभावः ।

ततोऽध्वर्युः स्फ्यं गृहीत्वोत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात् प्रा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रणीतादक्षिणेन वाऽऽहृत्य ॥३८॥ स्रुवं प्रतप्य पूर्ववद्वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमार्ष्टर्यनिशित इति, विपर्यस्य बर्हिर्मूलैः प्राङुत्क्रम्य ॥३९॥ प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥४०॥ अनिशितेति स्रुचः ॥४१॥ तूष्णीं प्राशित्रहरणं शृतावदानं पात्रीं च ॥४२॥ सम्मार्जनान्यपास्यति ॥४३॥ आहवनीये प्रासनमेके ॥४४॥६॥

गग्रमुदगग्रं वा स्फ्यं निदधाति ।

ततोऽग्नीद्धेदिमध्ये उदगग्रामग्निहोत्रहवणीमासाद्य प्रणीतानां पश्चात्स्फ्यस्योत्तरतः प्रागग्रमिध्ममासाद्येध्मादुत्तरतो बर्हिः प्रागग्रमासादयति । अथवा इध्मं प्रणीतादक्षिणेन प्रदक्षिणमाहृत्य प्रणीतानां पश्चादेव प्रथममासादयति, ततो बर्हिः ।

तत आश्रीध्रः खादिरं स्रुवमादाय प्रत्युष्टमिति (१. २९) वा निष्टप्तमिति वा मन्त्रेण गार्हपत्ये प्रतप्याप उपस्पृश्याग्निसमीपात्प्राच्यां गत्वा वेदाग्रैरन्तरतः प्राञ्चं संमार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यन्तम् अनिशितोऽसीति (१.२९) मन्त्रेण । ततो वेदमूलैर्बर्हिःप्रदेशे स्रुक् पुष्करस्य बुध्नादारभ्य मूलपर्यन्तं प्रत्यङ्मुखं च संमार्ष्टि अनेनैव मन्त्रेण । ततोऽग्निसमीपे गत्वा पूर्ववत् प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो जुहूमादाय प्राङुत्क्रम्याऽनिशिताऽसीति स्रुववदन्तरतो बाह्यतस्रुचं मन्त्रेण संमृज्य पूर्ववत्प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे प्रयच्छति । एवमेवोपभृतं ध्रुवां च संमृज्य प्रतप्य प्रयच्छति । ततस्तूष्णीं प्राशित्रहरणे शृतावदानं पुरोडाशपात्रीं च प्रत्येकं प्राङुत्क्रम्य तूष्णीमन्तर्बहिश्च संमृज्याग्निसमीपमागत्य तूष्णीं प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति । तत्र रक्षोदेवतमन्त्रोच्चारणाभावादुदकस्पर्शाभावः । ततः संमार्जनान्यपास्यति अपक्षिपत्युत्करे, प्रदेशान्तराविधानाल्लिङ्गाच्च–"उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठे"ति । उत्करे प्रक्षिपत्याहवनीये वा । "उत्ताना धारयमाणः स्रुचः संमार्ष्टि । न संमृष्टान्यसंमृष्टैः स्पर्शयति । प्रतप्याग्रेणोत्तरं दर्भेषु सादयति जघनेन वा । यथास्थानमुत्तानाः स्रुचः सादयतीति" शाखान्तरीया अत्र विशेषाः । इडापात्रीषडवत्तयोस्तु न संमार्गः, क्वचिदपि सूत्रेऽदर्शनात् । पुरोडाशपात्री च द्वयोः पुरोडाशयोः साधारणी एकैव भवति, पात्रीमित्येकवचनात् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्नीꣳ सन्नह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता, परिहरत्यधीवासोऽदित्यै रास्नेति ॥१॥ दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योदूर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प इति ॥२॥ न ग्रन्थिं करोति ॥३॥ ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति ॥४॥ वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः ॥५॥ आहवनीये वा कृत्वा तच्छापिणः ॥६॥ सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥७॥ आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा ॥८॥ स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्रः ॥९॥ अष्टावुपभृत्यल्पीयोऽनुयाजाश्चेत् ॥१०॥ चतुरन्यत्र प्रतिविभागात् ॥११॥ पश्वातिथ्यादर्शनाश्च ॥१२॥ न कृ-

---

ततः पत्नीसंनहनम् । तत्राग्नीत् योक्त्रमादाय गार्हपत्यात् नैर्ऋत्यां दिशीशानाभिमुखीमूर्द्धजुमुपविष्टां पत्नीं परिधानवस्त्राद्बर्हिर्योक्त्रेण प्रदक्षिणं वेष्टयति अदित्यै रास्नाऽसीति (१. ३०) मन्त्रेण । ततो दक्षिणं पाशमुत्तरे शङ्कुस्थानीये प्रतिमुच्य सामर्थ्याद् द्विर्वेष्टयित्वा योक्त्रस्यान्तरूर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्पोऽसीति (१. ३०) मन्त्रेण । ग्रन्थिं न करोति ।

ततो वेदोपग्रहेणोर्जे त्वेत्याज्यस्थालीमुत्तरत (१. ३०) उद्वास्य पत्न्या अग्रे निधाय पत्न्याज्यमवेक्षस्वेति वक्ति । सा पत्नी अदब्धेनेति (१.३०) मन्त्रेणाज्यमवेक्षते । अनेकासु पत्नीषु सर्वासां योक्त्रबन्धनम् , पत्नीसंस्कारत्वात् । आज्यावेक्षणमपि सर्वासाम् । "अथ यत्पत्नीं नावकाशयेदन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीमि"त्यनेनावेक्षणे निन्दार्थवाददर्शनात् । एकस्या एवेत्यपरे, आज्यसंस्कारत्वात् ।

ततोऽग्नीत्पत्न्या अग्रत आज्यं गृहीत्वा वेदिमध्ये प्रोक्षणीभ्योऽपरं सादयत्युपविश्य । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा प्रोक्षणीभ्यः पवित्रे आदाय सवितुस्त्वा प्रसव इत्याज्यमुत्पुनाति (०. ३१) । ततः स्फ्यं गृहीत्वा आज्यलिप्ताभ्यामेव पवित्राभ्यां सवितुर्वः प्रसव इति मन्त्रेण प्रोक्षणीरुत्पुनाति । तत स्तेजोऽसि शुक्रमसीत्यनेन (१. ३१) मन्त्रेणाज्यमवेक्षतेऽध्वर्युर्यजमानो वा वेदोपग्रहेण ।

ततोऽध्वर्युः सव्येन जुहूं वेदं च गृहीत्वा दक्षिणेन स्रुवमादाय तेनाज्यस्थाल्याः सकाशात्तूष्णीमाज्यमादाय जुह्वां निनयति धाम नामासीति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्स्नोपदेशात् ॥१॥ पश्वातिथ्ययोर्वचनात् ॥१४॥ ध्रुवायां च जुहूवत् ॥१५॥ इध्मं प्रोक्षति विस्रꣳस्य, वेदिं च, बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥१६॥ शेषं मूलेषूपासिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥१७॥ पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रꣳस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥१८॥ ब्रह्मणे प्रदाय, स-

---

(१.३१) मन्त्रेण जुह्वां चतुरः स्रुवान् गृह्णाति। तत्र एकवारं मन्त्रः। त्रिस्तूष्णीम्। अथवा त्रिर्मन्त्रः, सकृत्तूष्णीम्। तत उपभृत्यष्टकृत्वो घृतं गृह्णाति। अत्रापि सकृद्धाम नामेति मन्त्रः। सप्तकृत्वस्तूष्णीम्। अथवा त्रिर्मन्त्रः पञ्चकृत्वस्तूष्णीम्। अष्टकृत्वो गृह्णन्नपि जौहवादाज्यादल्पतरं यथा स्यात्तथा गृह्णीयात्। ततो ध्रुवायां चतुराज्यं गृह्णाति। अत्रापि धामनामेति सकृन्मन्त्रेण त्रिस्तूष्णीम्। अथवा त्रिर्मन्त्रेण सकृत्तूष्णीमिति।

ततो वेदिमध्यादाज्यस्थालीमादाय क्वचित्सुगुप्ते निदधाति।

तत इध्मं विस्रंस्य ब्रह्मन्निध्मं प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति। ततो ब्रह्मा प्रोक्ष यज्ञमित्युक्त्वा प्रोक्षेत्यनुजानाति। ततोऽध्वर्युः प्रोक्षणीरादाय कृष्णोऽस्या खरेष्ट इतीध्मं (२. १.) प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति। ततो वेदिरसीति (२. १.) वेदिं प्रोक्षति। ततोऽग्नीत्समर्पितं बर्हिः प्रतिगृह्य प्रणीताहवनीयान्तरालेन प्रागनाहृतं चेत् इदानीं तेन मार्गेणाहृत्य वेद्यां प्राग्ग्रन्थि आसाद्य ब्रह्मन्बर्हिः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणं पृष्ट्वा प्रोक्ष यज्ञमिति तेन पूर्ववदनुज्ञातो बर्हिरसीति (२. १.) प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं समस्तं बर्हिर्मूलेषु निनयेत्।

ततः पवित्रे प्रणीतासु निधाय बर्हिर्विस्रंस्य विष्णोस्तुप इति (२ २.) बर्हिः पुलकस्य पूर्वस्मात्प्रदेशात्प्रस्तरं गृह्णाति। ततः प्रस्तरं तूष्णीं ब्रह्मणे प्रदाय बर्हिःसन्नहनं विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायाऽन्यैर्बर्हिस्तृणैरवच्छाद्य वेद्यां पतितं तृणपर्णकाष्ठादिकं हस्तेनैवादायोत्करे निरस्येत्।

ततो वेदिं त्रिवृत्स्तृणाति। उपपत्या त्रिवृद्वा अयुग्धातु पञ्चवृत्सप्तवृद्वा। तच्चवम्—स्फ्यं निधाय दर्भपूलकात्तृतीयं भागमादायोर्णम्रदसमिति (२. २.) दक्षिणादंसादारभ्योत्तरांसं यावत्स्तृणाति। ततो द्वितीयं भागमादाय पूर्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलान्याच्छादयंस्ततः पश्चात् स्तृणाति। ततस्तृतीयं भागमादाय तथैव वेदेः पश्चिमान्ते स्तृणाति। एतत्त्रिवृत्स्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नहनं विस्रꣳस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायान्यैरव-च्छाद्य वेदिꣳ स्तृणात्यूर्णम्म्रदसमिति त्रिवृत् ॥१९॥ उपपत्त्या वा बहुलम् ॥२०॥ अधरमूलम् ॥२१॥ पश्चाद-पवर्गम् ॥२२॥ प्रवृहं वा ॥२३॥ अत्रोद्वासनमाहवनीय-श्रापिणः ॥२४॥ उपर्युपरि प्रस्तरन् धारयन् ॥२५॥ उल्मुके उदूहत्यनुयाजाञ्चेत् ॥२६॥७॥

परिधीन्परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पालाश-वैकङ्कतकार्ष्मर्यबैल्वान्पूर्वालाभे पूर्वालाभ ऽउत्तरान् खा-दिरौदुम्बरान्वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्र-तिमन्त्रम् ॥१॥ प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य व्वीतिहो-त्रमित्यादधाति ॥२॥ अनुपस्पृश्य द्वितीयाꣳ समिदसी-

---

रणम् । पञ्चवृत्पक्षे एवमेव तृतीयस्तृतस्य पश्चाच्चतुर्थं ततः पश्चात्पञ्च-ममिति । एवं सप्तवृदादिपक्षेऽपि ज्ञेयम् । सर्वपक्षेष्वन्तिमस्तरणे स्फया-ग्रहः कार्यः । बहुलं स्तृणाति यथा वेदिभूमिर्न दृश्यते तथा वर्हिषाऽऽच्छा-दयतीत्यर्थः । एवं पश्चादपवर्गं स्तरणमुक्तम् , अथ प्रागपवर्गमुच्यते-अथवा पूर्वं वेदेः पश्चात्प्रदेशे तृतीयं भागं स्तीर्त्वा तदग्राणि यष्ट्यादि नोत्पाट्य तदग्राणामधस्तादु द्वितीयं भागं स्तृणाति पुनरपि तथैव । एवं प्रागपवर्गं वा स्तरणम् ।

तत इध्मात्समिधमादाय ब्रह्मणो हस्तात्प्रस्तरं चादायाहवनीयस्यो-परि समीप एव प्रस्तरं धारयन्समिधाऽऽहवनीयं कल्पयति हविर्दहनसमर्थं करोति । तत्र मतद्वयम्—केचित्काष्ठप्रक्षेपणेन केचिदिध्मकाष्ठेनाहत्य ।

तत आहवनीयादुल्मुकद्वयमुदूहति प्राञ्चं प्रेरयित्वा खरप्रान्ते निद-धातीत्यर्थः । "अनुयाजार्थे प्राची उल्मुके उदूहती"ति वाजसनेयकमि-त्यापस्तम्बः (२. ६. ८.) ॥ ७ ॥

इति द्वितीयस्य सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

ततो गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुरिति (२. ३) मन्त्रेणाहवनीयस्य पश्चादु-दगग्रं स्थूलं मध्यमं परिधिं परिदधाति । तत इन्द्रस्य बाहुरसीति (२. ३)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति ॥३॥ सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात् ॥४॥ आवृत्य त्वेदिं बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति ॥५॥ अन्ये वाऽयुक्तत्वात् ॥६॥ अन्यत्रापि तृणार्थे ॥७॥ यूपाञ्जने च सर्पिः ॥८॥ पुरोडाश-पयस्या-धानासु-चेच्छन् ॥९॥ तयोः प्रस्तरꣳ स्तृणात्यूर्णम्म्रदसमिति ॥१०॥ अभिनिदधात्यात्वा त्वसव इति ॥११॥ सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीति ॥ १२ ॥

दक्षिणतः प्रागग्रमणिष्ठं द्वितीयं परिधिं निदधाति । ततो मित्रावरुणौ त्वेत्युत्तर (२. ३) तस्तृतीयमणिष्ठतरं प्रागग्रं परिधिं परिदधाति ।

ततः स इध्मात् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथमं परिधिं स्पृष्ट्वा उत्थाय तां समिधं वीतिहोत्रमि(२. ४)त्याहवनीयेऽभ्यादधाति । तत इध्मादेव द्वितीयां समिधमादाय परिधिमस्पृष्ट्वैव समिदसी(२.५)त्यनेन मन्त्रेणादधाति । तत उपविश्याहवनीयमीक्षमाणः सूर्यस्त्वेति (२. ५) जपति स्वरेण ।

ततः प्रादक्षिणयेन वेदिं प्रत्यावृत्यागत्य स्तीर्णाया एव वेदेर्द्वे तृणे साग्रे अरत्निमात्रे आदाय वेदिमध्य उत्तराग्रे निदधाति सवितुर्बाहू स्थ इति(२.५)। तत ऊर्णम्म्रदसमिति (२. ५) तयोस्तृणयोरुपरि मूलभागे प्रागग्रं प्रस्तरं स्तृणाति । "अभिहृततराणि प्रस्तरमूलानि बर्हिर्मूलेभ्यः" इत्यापस्तम्बः (२. ६. १४.) ।

तत आ त्वा यसव इत्यु(२. ५)भाभ्यां हस्ताभ्यां प्रस्तरमभिनिदधाति अधः पीडयतीत्यर्थः।ततोऽग्नीधा समर्पितांजुहूं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य सव्यहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागग्रां सादयति घृताच्यसि जुहूरिति (२.६.)। "समं मूलैर्जुह्वा दण्डं करोती"ति सूत्र(१)म् ।

ततः सव्येन वेदं गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य घृताच्यस्युप भृदिति (२.६.) वर्हिष्येव जुह्वा उत्तरत आसादयति जुहूतोऽवकृष्टां पश्चाद्वर्त्तमानामसंस्पृष्टाम् ।

ततो घृताच्यसि ध्रुवेति(२.६.) मन्त्रेण ध्रुवामुपभृत उत्तरतो विधृत्य तयोरुपर्यासादयति । उपभृदपेक्षया अवकृष्टामसंस्पृष्टां च । "अनूचीरसंस्पृष्टाः स्रुचः प्रस्तरे सादयती" ति सूत्र(२)म् । तथा-"उत्तरेण जुहूमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्टाद्विधृत्योरिति च । तथा दक्षिणेन जुहूं सादय-

१. आप. श्रौ. २. १०. २. २. आप. श्रौ. २. ९. १५.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमितरे ऽउत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावकृष्टे अनुपूर्वम् ॥१३॥ पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति "यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो विवस्थे । आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वाऽग्निं गच्छ स्वर्यजमानाय विन्दे" ति ॥ १४ ॥

त्युत्तरेण वा ध्रुवामि"ति(१) । अथ दक्षिणेनाज्यस्थालीं स्रुवं चादाय सव्ये पुरोडाशपात्रीं वेदं चादाय प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यगागत्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य गार्हपत्यस्योत्तरत आज्यस्थालीं निधाय उत्तरतः पुरोडाशपात्रीमुदक्संस्थां स्थापयित्वा वेदेन पुरोडाशाभ्यां भस्म पराकृत्य स्थाल्याः स्रुवेण पुरोडाशौ तूष्णीमभिघार्यैकस्यामेव पात्र्यां दक्षिणत उत्तरतश्च द्वयो स्थानयोरुपस्तृणाति पात्र्या उपर्युभयत्रैकैकं स्रुवं निनयतीत्यर्थः ।

तित्तिरिसूत्रे—"अथादत्ते दक्षिणेनाज्यस्थालीं स्रुवं च सव्येन पात्रीं वेदमित्येतत्समादाय प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्ङागत्य जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्यां द्वधोपस्तृणीत" इति । अन्येष्वपि सूत्रेषु पात्र्यामुपस्तृणातीत्येकवचनमेवास्ति ।

ततः पुरोडाशावपर्यावर्तयन् द्वयोरुपस्तीर्णयोः पात्र्यामुपरि क्रमेण निदधाति, तत्र प्रथमं पुरोडाशमपर्यावर्त्तयन् हस्तेन स्पर्शमकुर्वन् काष्ठाद्युपायेनादायोत्तरं पुरोडाशं पूर्वेणाज्यस्थालीमपरेण नीत्वा पात्र्यां स्थापयेत् । द्वितीयं पुरोडाशमाज्यस्थालीं प्रथमं पुरोडाशं चापरेण नीत्वा पात्र्यां स्थापयेत् ।

मानवे—"वेदेन पुरोडाशयोर्भस्मापोहति वेदोपयाम आज्यस्थाल्याः स्रुवेणाभिघारयति पात्र्यामुपस्तृणात्युदगुद्वासयति वेदेनापभस्मानं करोत्यनभिघ्नन्पाणिना वेदशिरसा च तत उपस्तीर्णे सादयति यस्त इत्यनक्ति अपर्यावर्त्तयन्नधस्ताच्चोपानक्ती"ति । तित्तिरि सूत्रे चायमेव क्रमोऽस्ति ।

पुरोडाशविभस्मीकरणं पात्रीस्थापनं तयोरुपस्तारः, कपालस्थयोरेव पुरोडाशयोरभिघारः, उद्वासनमिति । उभयोः पुरोडाशयोः ततः कपालानि गणयित्वा, स्रुवेणोपग्रहः स्रुवेणाज्यास्थाल्याघृतमादाय पुरोडाशावनक्ति यस्ते प्राण इति मन्त्रेण । अग्निं गच्छेति

१. आप. श्रौ. २. १०. २-३.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथादेवतमन्यत् ॥१५॥ प्रत्यनक्ति कपालानि "यानि घर्मे कपालान्युपाचिन्वन्ति व्वेधसः। पूष्णस्तान्यपिव्रतऽ इन्द्रवायू व्विमुञ्चतामि"ति ॥१६॥ तूष्णीं वा ॥१७॥ संख्ययोद्वासयति ॥१८॥ प्रियेण धाम्नेति हवींऽषि व्वेद्यां कृत्वा ध्रुवाऽ असदन्निति सर्वाण्यालभते ॥१९॥ पाहि मामित्यात्मानम् ॥२०॥ अत्र वा व्रतोपायनमत्र वा व्रतोपायनम् ॥२१॥ ८ ॥

प्रथमम्, अग्नीषोमौ गच्छेति द्वितीयम्। यथास्वं मन्त्रे अयं विशेषः।

ततः स्रुवेण सर्वाणि कपालान्याज्येनाभ्यनक्ति। उपधानक्रमेण तूष्णीं, यानि घर्मे कपालानीति मन्त्रेण वा। प्रतिकपालं मन्त्रावृत्तिः।

ततः स्फ्यमादाय प्रथममुद्वासयामीति प्रथमं कपालमुत्तरत उद्वासयति एवं सर्वाणि। द्वितीयमुद्वासयामि, तृतीयं, चतुर्थं, पञ्चमं, षष्ठं, सप्तमम्, अष्टममिति प्रथमस्य। द्वितीयस्याष्टावेवमेवोद्वास्य नवमं, दशमम्, एकादशमुद्वासयामीति सर्वत्र शेषः। अनेन प्रकारेण पूरणप्रत्ययान्तेन संख्याशब्देन करणमन्त्रभूतेन कपालान्युद्वासयति।

ततः सर्वाणि हवींषि वेदिसमीपे नीत्वा वेदोपग्रहेणाज्यस्थालीं ध्रुवाया उत्तरतो बर्हिष्यासाद्य स्फ्योपग्रहेण। तस्या उत्तरतः पुरोडाशावुदक्संस्थौ आसादयेत्। प्रियेण धाम्नेत्य (२.६.) यमेव सर्वेषामासादन मन्त्रः। ततो वेदं गृहीत्वा ध्रुवा असदन्नृतस्ये (२. ६.) त्याज्यस्थाल्याज्यमालभते। ततो जौहवम्, तत उपभृतम्, ततो ध्रौवम्। ततो वेदं ध्रुवायाः पुरस्तान्निधाय स्फ्योपग्रहेण प्रत्येकं पुरोडाशावालभते। ध्रुवा असदन्नित्ययमेव सर्वेषामालभ्भे मन्त्रः। ततोऽध्वर्युः पाहि मामिति (२.६.) स्वमात्मानं हृदये आलभते। तत उदकोपस्पर्शः। अस्मिन्काले वा यजमानस्य व्रतग्रहणम् ॥ ८ ॥

इति द्वितयस्य अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्संम्राट् स्थपति त्रिशत्क्रतुकुन्महायाज्ञिक श्रीप्रजापति सुतयाज्ञिकदेवकृतायां कात्यायनसूत्रपद्धतौ द्वितीयोऽध्यायः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

होतृषदनं कृत्वाऽपरेण वेदिꣳ श्रोणिं व्वोत्तरेणेध्मात्समिधमादायाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह ॥ १ ॥ होतरिति चैके ॥२॥ प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः ॥३॥ मध्यमेनेडायाः ॥४॥ शेषमुत्तमेन ॥५॥ "सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूही" त्याह यजमानः ॥६॥ अङ्गुङ्गाभ्यां चावबाधते पाद्याभ्यां वेदमहममुमवबाध ऽइति द्वेष्यम् ॥७॥ अभावे द्विषन्तं भ्रातृव्यमिति वा॥८॥ यावत्सामिधेनि व्वेदेदमहं तावतिथेन व्वज्रेणेति ॥९॥ प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥ समिद्धऽ इति प्रागतः सर्वामिध्ममेकवर्जमनुयाजाश्चेत्॥११॥

अथ तृतीयोध्याऽयः ।

अथाध्वर्युर्होतुरासनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य मध्यभागे वेदेः पश्चात्स्थापयित्वा एहि होतरिति होतुरामन्त्रणं करोति । ततो होतर्याचम्यागते सति अध्वर्युः इध्मादेकां समिधमादाय होतारं प्रति अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ब्रवीति । होता च ब्रह्मन्त्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ब्रह्मा च प्रजापतेऽनुब्रूहि धेहीत्यन्तमुपांशु पठित्वा ॐ ३ अनुब्रूहीति होतारं प्रसौति ।

ततो होतारं प्रपद्य इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः स्फ्यं गृहीत्वा सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति होतारं प्रेषयति ।

अस्मिन्कर्मण्यादित आरभ्य स्विष्टकृतः प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम् । स्विष्टकृत आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमस्वरेण, ततः शेषं समाप्तिपर्यन्तमुत्तमेन स्वरेणेति तन्त्रटीकायाम् । प्रैषाणामेवायं धर्मो न मन्त्रान्तरे इति कर्कादयः सर्वे ।

ततो होत्रा उपांशु त्रिर्हिंकृत्य प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमस्वरेणानूच्यमानासु यजमानः पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमिमधः पीडयति इदमहं पञ्चदशेन वज्रेणामुकमवबाध इति वैरिनाम द्वितीयान्तं गृहीत्वा । शत्रोरभावे इहमहं पञ्चदशेन वज्रेण द्विषन्तमवबाधे इति प्रयोगः । वज्रेण भ्रातृव्यमवबाधे इति वा । नात्रापां स्पर्शः अभिचाराभावात् । पाप्मानमिति पदं तु स्वश्रुतौ सूत्रे च नास्ति। शाङ्खायने (१)होतुर्वेद्यभिमर्शने पठितमस्ति।

(१) १. ६. ९.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याऽऽहाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥१२॥ इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् ॥१३॥ तूष्णीमुपरि ॥१४॥ अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्य ऽइति दक्षिणत ऽउत्तानम् ॥१५॥ अप ऽउपस्पृश्य सुयमे म ऽइति जुहूपभृतावादायोत्तरां जुहूं कृत्वा दक्षिणाऽति-

अध्वर्युः स्फ्यमादाय तिष्ठन् 'सामिधेनीनां प्रणवे प्रणव एकैकमिध्मकाष्ठमाहवनीयेऽभ्यादधाति समिध्यमानो अध्वर इत्यस्या ऋचः प्रणवे समिद्धो अग्न इत्यतः प्राक् एकमिध्मकाष्ठं परिशिष्यावशिष्टानां पञ्चानां काष्ठानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् । तत उत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य वृणीध्वर्ठ० हव्यवाहनोँ ३ अग्ने महाँ असीत्येतस्मिन्होत्रा पठ्यमाने वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य वेदोपग्रहः स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वोत्तरं परिधिसन्धिमभ्यवहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्नेरुत्तरप्रदेशे ऋजुं दीर्घं सन्ततं प्राञ्चं पूर्वमाघारयति । इदं प्रजापतये ।

ततोऽग्नीधे स्फ्यमिध्मसंनहनं च समर्पयन् अग्निमग्नीत्संमृड्ढीति अग्नीधं प्रेष्यति) ततोऽग्नीत् स्फ्यं सव्ये गृहीत्वाऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणपरिधिसंनिधौ स्थित्वा इध्मसंनहनैर्दक्षिणपरिधिसमीपपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्संमार्ष्टि अग्ने वाजिदिति (२०७.) मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । ततस्तत्रैवावस्थितो मध्यमपरिधिसंनिहितपार्श्वेऽग्निं त्रिरुदक्संमार्ष्टि । अत्राप्यग्ने वाजिजदिति (२. ७. सकृन्मन्त्रेण द्वितूष्णीम् । ततो दक्षिणपार्श्वादुत्तरतपार्श्वं गत्वोत्तरपरिधिसन्निहितपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्संमार्ष्टि, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । स एव मन्त्रः । ततस्तत्रैवास्थितो मध्ये प्राञ्चं तूष्णीं त्रिः संमार्ष्टि इति हरिस्वामिनः ।

अन्ये तु उत्तरपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वं गत्वा दक्षिणपरिधिसंनिधौ संमृज्योत्तरपार्श्वं गत्वा मध्यमपरिधिसंनिधावग्निं संमृज्य पुनर्दक्षिणपार्श्वं गत्वोत्तरपरिधिसन्निधावग्निं पुनरप्रादक्षिण्येन उत्तरतो गत्वा मध्ये तूष्णीं त्रिः संमार्गः कार्य इत्याहुः ।

ततो जुहूपभृतोः पुरस्तादाहवनीयमपरेण भूमौ पुटाञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति (२. ७.) मन्त्रेण । ततस्तस्मादञ्जलिकरणस्थानाद्दक्षिणायां द्वितीयमञ्जलिमुत्तानं करोति स्वधा पितृभ्य इति (२. ७.) मन्त्रेण । तत उदकोपस्पर्शनम् । नात्रापसव्यं नाऽपि दक्षिणमुखता ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविति ॥१६॥ परिधीनपरेण स-
ञ्चरो होष्यतः ॥१७॥ सव्येनेतो दक्षिणेनामुतः ॥१८॥
वसुमतीमित्यवस्थाय ॥१९॥१॥

इत ऽइन्द्र ऽइति जुहोत्युत्तराघारम् ॥१॥ आघार्या-
सꣳस्पर्शयन् स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवाꣳ समनक्ति संज्यो-
तिषेति ॥ २ ॥ निधायेध्मसन्नहनान्यादायोश्रावयेत्या-
ह ॥३॥ अस्तु श्रौषडित्यग्नीत् ॥४॥ वेदिबर्हिरिध्मशक-
लमपाच्छिद्यैके ॥५॥ एवꣳ सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ ६ ॥
अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकि
त्वान्मनुष्वद्भरतवत् ॥७॥ अमुवदमुवादिति यजमानार्षे
याण्याह परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि ॥८॥ यावन्तो वा मन्त्र-

तत उभाभ्यां पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृतोऽग्रस्योपरिमार्गेणानी-
योपभृत उपरि निदधाति । ततः सुयमे म इति (२. ७. ८.) मन्त्रेण ते
सहैव जुहूपभृतावादायोत्थायाङ्घ्रिणा विष्णविति (२. ८.) मन्त्रेण सव्येन
पादेनाग्रतोऽग्रतश्चालितेन वेदेर्दक्षिणभागं प्रति गच्छति । तत्र स्रुचां
पूर्वेण परिधीनपरेण प्रस्तराग्रमनाक्रामतो गमनागमनमार्गः । एवमनेन
मार्गेण गत्वा वेदेर्दक्षिणभागे वसुमतीमग्न इति (२. ८.) मन्त्रेणावस्थानं
कृत्वेशानाभिमुखस्तिष्ठति ॥ १ ॥

इति तृतीयस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

ततो जुहूपभृतोऽग्रस्योपरिमार्गेण प्राचीमेवोत्तार्य दक्षिणपरिधिसंधि-
मन्ववहृत्येत इन्द्रो वीर्यमिति (२. ८.-९.) मन्त्रेणाग्नेर्दक्षिणपार्श्वे स-
मिद्धे ऋजु दीर्घं सन्ततं प्राञ्चमुत्तराघारं जुहोति । ॐ ३ इदमिन्द्राय
न ममेति त्यागः ।

ततः स्रुचोः परस्परं स्पर्शमकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेनाग्रतोऽग्रतः प्रे-
रितेन प्रत्यागत्य जुहूस्थेनाज्येन ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वैव समनक्ति संज्योतिषेति
(२. ९.) मन्त्रेण । जुह्वा ध्रौवाज्यमध्ये बिन्दुं पातयतीत्यर्थः । तत उपभृतं
सव्ये गृहीत्वा दक्षिणेन जुहूं प्रस्तरस्योपरि निधाय वेदं सव्येन गृही
त्वोपभृतं जुह्वा उत्तरतः स्वस्थाने निदध्यात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतः ॥९॥ पुरोहितार्षेयेण वा ॥ १० ॥ क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥११॥ मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥१२॥ ब्रह्मण्वदा च व्वक्षद् ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥१३॥ उपाꣳशु वा ॥१४॥ सम्मृष्टा ऽउपविशतः ॥१५॥ अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधिः ॥१६॥ घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्त्समिद्धतमे ॥१७॥ यज यजेति शेषम् ॥१८॥ ध्रुवस्तिष्ठन् ॥१९॥ पूर्वं पूर्वं वाऽभिक्रामम् ॥२०॥ उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥२१॥ एवं प्रवृद्धौ ॥२२॥ अनुयाजेषु च ॥२३॥ उत्तरां जुहू-

---

ततो होतारं प्रादक्षिण्येन गत्वोत्करमपरेण प्राङ्मुखोऽध्वर्युरिध्मसंनहनान्यादायो ३ श्रा ३ वयेत्याह । ततोऽग्नीद्दक्षिणामुखोऽध्वर्युमुत्तरेण स्थितः स्फ्यसंनहने पाणौ गृहीत्वैवास्तु श्रौ ३ षडिति प्रत्याह । आपस्तम्बः—"अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् स्फ्यं संमार्गांश्च धारयन् प्रत्याश्रावयत्याग्नीध्रे सोमे सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवत" इति(१) ॥

ततोऽध्वर्युर्गृहीतसंनहन एवाह—अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत् इति उक्त्वा परस्तादर्वाञ्चि यजमानस्य त्रीणि, प्रवरनामधेयान्याह । तद्यथा—कश्यपवदवत्सारवन्नैध्रुववत् इति । तदनन्तरं ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रवितारोऽमुकशर्मा होता मानुष इति होतृनामग्रहणमुच्चैरुपांशु वा कर्त्तव्यम् । ततो होता देव सवितरित्यादिकं (१. ५. १. १५.) जपित्वोत्थायाध्वर्युमग्नीधं चांसयोः प्रादेशेन संमृशति । ततस्तौ होत्रा संमृष्टौ सन्तावुपविशतः । तावत्पर्यन्तं तिष्ठत एव ।

यदा होताऽग्निर्होता वेत्विति स्रुगादापनं पठति तदाऽध्वर्युरुभाभ्यां पाणिभ्यां जुहूमुपभृत उपरि पूर्ववन्निधाय घृतवतीमित्यस्मिञ्छन्दे होत्रा उक्ते जुहूपभृतावादाय हवींष्युत्तरेण परिधीनपरेण सव्येन पादेन वेदेर्दक्षिणभागे गत्वा ईशानाभिमुखः स्थित्वाऽऽश्राव्यास्तु श्रौषडिति प्रत्युक्ते समिधो यजेति होतारं प्रति ब्रूयात् ।

---

(१) २. १५. ४. ६.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥२४॥ एवꣳ सर्वत्र॥२५॥२॥

नाभिदेशे धारणम् ॥१॥ प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममैका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ २ ॥ एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥३॥ न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे ॥४॥ त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च॥५॥ आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्याꣳ स्थानात् ॥६॥ प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिङ्गम् ॥७॥ सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥८॥ एत्य जुह्वाऽभिघारणं ध्रुवाया हविष.ऽउपभृतश्च ॥९॥ आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन ॥१०॥ चतुर्वत्तꣳसवषट्कारासु ॥११॥ अनिधायावदादायावदाय ध्रुवामभि-

---

ततो जुहूं प्राचीमवतार्य वषट्कारेण सह वा वषट्कारे कृते वा समिद्धतमे वह्नेः प्रदेशे जुहूस्थतृतीयाशं जुहोति । ततो पुनर्जुहूमुपभृतोऽग्रमार्गेणैवाधिहृत्योपभृत उपरि निदधाति ॥ २ ॥

इति तृतीयस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

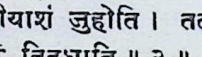

आश्रावणकाले स्रुचोर्नाभिदेशे धारणं कुर्यात् । यजमानश्च इदं समिद्भ्यो न ममेति त्यागं विधाय एको ममेति त्विषिमानिति च द्वे अनुमन्त्रणे कुर्यात् ।

ततोऽध्वर्युः पुनराश्राव्य यजेति प्रेष्यति । पूर्ववद्धोमः । इदं तनूनपात इति इदं नराशंसायेति वा द्वितीयप्रयाजस्य त्यागः । तत्रेयं व्यवस्था–वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वकण्वकश्यपसंकृतिप्रवराणां यजमानानां नराशंसः । एभ्योऽन्येषां तनूनपादिति । त्यागानन्तरं द्वौ ममेति अपचितिमानिति चानुमन्त्रणे ।

ततः पुनरपि जुहूमध्युह्याश्राव्य यजेति प्रेष्यति । ततो जुहूं प्राचीमवतार्य पूर्ववत्सर्वं घृतं जुहोति । इदमिड्भ्यो न ममेति त्यागः । त्रयो ममेति यशस्वीति चानुमन्त्रणे ।

ततो जुहूमध्युह्य सव्येन जुहूं गृहीत्वा दक्षिणेनोपभृतमधो विद्यमानां जुह्वग्रमार्गणोपरिष्टादानीयोपभृता जुह्वाः स्पर्शमकुर्वन्नुपभृतः सकाशादर्धमाज्यं जुह्वां निनयति । ततः पुनरुपभृतमधस्तात्कृत्वा पुनरप्याश्राव्य यजेति होतारं ब्रूयात् । समिद्धे जुहोति । इदं बर्हिषे न ममेति त्यागः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धारयति, "आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऽऊधो ऽअदित्या ऽउपस्थऽ उरुधारा पृथिवी यज्ञेऽ अस्मि" न्निति ॥१२॥ अनुब्रूहीत्युक्त्वा नाप-व्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात्॥१३॥आश्रावितेऽग्नीदा प्रत्या-श्रवणात् ॥१४॥ प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होतृप्रैषात् ॥१५॥ होता ऽऽवषट्कारात् ॥१६॥ सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाक-रणात् ॥१७॥ उपाकृतऽ उद्गातार ऽआहोतृप्रैषात् ॥१८॥

चत्वारो मम ब्रह्मवर्चसीति चानुमन्त्रणे ।

पुनर्जुहूमध्युह्याश्राव्य यजेति प्रेष्य वषट्कृते जुहोति । इदमग्नये सोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न ममेति त्यागः । पञ्च मम न तस्येति, अन्नादो भूयासमिति चानुमन्त्रणे ।

ध्रुवो निश्चल एकस्मिन्नेव स्थाने स्थितः सर्वान् प्रयाजानतिप्रदी-प्तेऽग्निप्रदेशे जुहोति । अथवा प्रतिहोममाहवनीयसंमुखं स्तोकं स्तोकं गत्वा गत्वा प्राक्संस्थान् पञ्चसु स्थानेषु प्रयाजान् जुहुयात् ।

ततो दक्षिणपादेन हविःसमीपे प्रत्यागत्योपविश्य जुहूस्थेन प्रयाज शेषेण जुह्वैव ध्रुवाया आज्यस्थाल्याः पुरोडाशयोः उपभृतश्च क्रमेणाभि-घारणं करोति ।

तत उपविष्ट एवाग्नयेऽनूहीति होतारं प्रेष्यति । ततो ध्रुवायाः स्रुवे-णाज्यं जुह्वामवद्यति तूष्णीमेव । तत आज्यस्थाल्यास्तूष्णीं स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा आप्यायतामिति मन्त्रान्ते ध्रुवामभिघारयति । एवं चतुरवत्ति-नश्चतुर्वारं कुर्वन्, पञ्चावत्तिनस्तु पञ्चकृत्वः । एवं चतुरवत्तं कृत्वोत्था-यातिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेति होतारं प्रेष्यति । उत्तरपूर्वार्द्धे होमः । इदमग्नये ।

अत्र सर्वत्रानुब्रूहीत्येवमुक्त्वाऽध्वर्युर्विहितमन्त्रादिव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत् । होताऽपि न वदेदाऽऽश्रावणं यावत् । आश्रावणानन्तरं प्रत्याश्रा-वणात्प्राक् अग्नीदपि नापव्याहरेत् । प्रत्याश्रावणव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत् । प्रत्याश्रावणानन्तरमध्वर्युः प्राक् यजतिप्रैषात्तद्व्यतिरिक्तं न व-देत् । यजेत्यनन्तरं होता वषट्कारपर्यन्तं याज्यादिव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत् । यद्यपव्याहरेत्पुनरप्याश्रावणादि कुर्यात् । "व्याहृतीर्वा जपेदि"-त्यापस्तम्बः(१) ।

(१) २. १६. ४.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥२४॥ एवꣳ सर्वत्र॥२५॥२॥

नाभिदेशे धारणम् ॥१॥ प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममैका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ २ ॥ एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥३॥ न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे ॥४॥ त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च॥५॥ आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्याꣳ स्थानात् ॥६॥ प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिङ्गम् ॥७॥ सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥८॥ एत्य जुह्वाऽभिघारणं ध्रुवाया हविष.ऽउपभृतश्च ॥९॥ आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन ॥१०॥ चतुर्वत्तꣳसवषट्कारासु ॥११॥ अनिधायावदादायावदाय ध्रुवामभि-

---

ततो जुहूं प्राचीमवतार्य वषट्कारेण सह वा वषट्कारे कृते वा समिद्धतमे वह्नेः प्रदेशे जुहूस्थतृतीयाशं जुहोति । ततो पुनर्जुहूमुपभृतोऽग्रमार्गेणैवाधिहृत्योपभृत उपरि निदधाति ॥ २ ॥

इति तृतीयस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

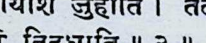

आश्रावणकाले स्रुचोर्नाभिदेशे धारणं कुर्यात् । यजमानश्च इदं समिद्भ्यो न ममेति त्यागं विधाय एको ममेति त्विषिमानिति च द्वे अनुमन्त्रणे कुर्यात् ।

ततोऽध्वर्युः पुनराश्राव्य यजेति प्रेष्यति । पूर्ववद्धोमः । इदं तनूनपात इति इदं नराशंसायेति वा द्वितीयप्रयाजस्य त्यागः । तत्रेयं व्यवस्था—वसिष्ठशुनकात्रिवध्न्यश्वकण्वकश्यपसंकृतिप्रवराणां यजमानानां नराशंसः । एभ्योऽन्येषां तनूनपादिति । त्यागानन्तरं द्वौ ममेति अपचितिमानिति चानुमन्त्रणे ।

ततः पुनरपि जुहूमध्युह्याश्राव्य यजेति प्रेष्यति । ततो जुहूं प्राचीमवतार्य पूर्ववत्सर्वं घृतं जुहोति । इदमिड्भ्यो न ममेति त्यागः । त्रयो ममेति यशस्वीति चानुमन्त्रणे ।

ततो जुहूमध्युह्य सव्येन जुहूं गृहीत्वा दक्षिणेनोपभृतमधो विद्यमानां जुह्वग्रमार्गणोपरिष्टादानीयोपभृता जुह्वाः स्पर्शमकुर्वन्नुपभृतः सकाशादर्धमाज्यं जुह्वां निनयति । ततः पुनरुपभृतमधस्तात्कृत्वा पुनरप्याश्राव्य यजेति होतारं ब्रूयात् । समिद्धे जुहोति । इदं वह्निषे न ममेति त्यागः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धारयति, "आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऽऊधो ऽअदित्या ऽउपस्थऽ उरुधारा पृथिवी यज्ञेऽ अस्मि" न्निति ॥१२॥ अनुब्रूहीत्युक्त्वा नाप-व्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात्॥१३॥आश्रावितेऽग्नीदा प्रत्या-श्रवणात् ॥१४॥ प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होतृप्रैषात् ॥१५॥ होता ऽऽवषट्कारात् ॥१६॥ सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाक-रणात् ॥१७॥ उपाकृतऽ उद्गातार ऽआहोतृप्रैषात् ॥१८॥

चत्वारो मम ब्रह्मवर्चसीति चानुमन्त्रणे ।

पुनर्जुहूमध्युह्याश्राव्य यजेति प्रेष्य वषट्कृते जुहोति । इदमग्नये सोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न ममेति त्यागः । पञ्च मम न तस्येति, अन्नादो भूयासमिति चानुमन्त्रणे ।

ध्रुवो निश्चल एकस्मिन्नेव स्थाने स्थितः सर्वान् प्रयाजानतिप्रदी-प्तेऽग्निप्रदेशे जुहोति । अथवा प्रतिहोममाहवनीयसंमुखं स्तोकं स्तोकं गत्वा गत्वा प्राक्संस्थान् पञ्चसु स्थानेषु प्रयाजान् जुहुयात् ।

ततो दक्षिणपादेन हविःसमीपे प्रत्यागत्योपविश्य जुहूस्थेन प्रयाज शेषेण जुह्वैव ध्रुवाया आज्यस्थाल्याः पुरोडाशयोः उपभृतश्च क्रमेणाभि-घारणं करोति ।

तत उपविष्ट एवाग्नयेऽनूहीति होतारं प्रेष्यति । ततो ध्रुवायाः स्रुवे-णाज्यं जुह्वामवद्यति तूष्णीमेव । तत आज्यस्थाल्यास्तूष्णीं स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा आप्यायतामिति मन्त्रान्ते ध्रुवामभिघारयति । एवं चतुरवत्ति-नश्चतुर्वारं कुर्वन्, पञ्चावत्तिनस्तु पञ्चकृत्वः । एवं चतुरवत्तं कृत्वोत्था-यातिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेति होतारं प्रेष्यति । उत्तरपूर्वार्द्धे होमः । इदमग्नये ।

अत्र सर्वत्रानुब्रूहीत्येवमुक्त्वाऽध्वर्युर्विहितमन्त्रादिव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत् । होताऽपि न वदेदाऽऽश्रावणं यावत् । आश्रावणानन्तरं प्रत्याश्रा-वणात्प्राक् अग्नीदपि नापव्याहरेत् । प्रत्याश्रावणव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत् । प्रत्याश्रावणानन्तरमध्वर्युः प्राक् यजतिप्रैषात्तद्व्यतिरिक्तं न व-देत् । यजेत्यनन्तरं होता वषट्कारपर्यन्तं याज्यादिव्यतिरिक्तं किमपि न वदेत् । यद्यपव्याहरेत्पुनरप्याश्रावणादि कुर्यात् । "व्याहृतीर्वा जपेदि"-त्यापस्तम्बः(१) ।

(१) २. १६. ४.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

होता ऽऽवट्कारात् ॥ १९ ॥ आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे दक्षिण-पूर्वार्द्धे सौम्यम् ॥२०॥ समिद्धतमे वा ॥२१॥ हविर्भ्यां च ॥२२॥ पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपाꣳश्वाज्यस्य ॥२३॥ विष्णुर्वा ऽमावास्यायाꣳ हौत्राम्नानात् ॥२४॥ याव-

आग्नेयाज्यभागहोमानन्तरं दक्षिणेन पादेन हविःसमीपे आगत्योप-विश्य सोमायानुब्रूहीति प्रैषः । पूर्ववच्चतुरवत्तमाज्यं ध्रुवाया गृहीत्वाऽ-तिक्रम्याश्राव्य सोमं यजेति प्रैषः । दक्षिणपूर्वार्द्धे होमः । इदं सोमायेति त्यागः । अथवा समिद्धतमे अतिशयेन प्रदीप्त एवाग्निप्रदेशे आज्यभाग-योर्होमः, अन्यासामाहुतीनां च । सर्वत्र सव्येन पादेनाग्रतोऽग्रतश्चा-लितेन होमार्थं गमनम् ।

ततः प्रधानहविर्यागाः—आगत्योपविश्याग्नयेऽनुब्रूहीति प्रैषः । ध्रुवातः सकृत्स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा जुह्वामुपस्तारः । आप्यायतामिति ध्रुवाया अ-भिघारः । ततः प्रथमपुरोडाशस्य मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च श्रुतावदानेनाङ्गुष्ठ-पर्वमात्रं तिर्यक् अवदानद्वयं क्रमेणावदाय पुनर्ध्रुवायाः स्रुवेणोपरिष्टाद-भिघार्य ध्रुवामाप्याय्य हविषि कृते अवदानस्थाने आज्यस्थालीतः स्रुवेण प्रत्यभिघारयेत् । पञ्चावत्तिनो हविषः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदानं गृहीत्वा पञ्चावत्तं सम्पादनीयम् । ततोऽतिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेति प्रैषः । मध्ये समिद्धतमे होमः । इदमग्नय इति त्यागः ।

प्रत्यागत्याग्नीषोमाभ्याम् इत्युपांशूक्त्वा अनुब्रूहीति प्रथमस्वरेण प्रैषः आज्यभागवत् ध्रुवायाश्चतुर्ग्रहणं पञ्चावत्तिनः पञ्चकृत्वः । अतिक्रम्या-श्राव्य अग्नीषोमौ उपांशु यजति । प्रथमस्वरेण मध्ये होमः । इदम-ग्नीषोमाभ्याम् ।

प्रत्यागत्याग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहीति प्रथमस्वरेण प्रैषः । ध्रुवाया जुह्वा-मुपस्तारः । ध्रुवाभिघारणं द्वितीयपुरोडाशस्य पूर्ववदवदानम् । उपरिष्टा-दभिघारः । ध्रुवाभिघारणम् । क्षताभ्यङ्गः । अतिक्रम्याश्राव्याग्नीषोमौ यजेति प्रैषः । प्रदीप्ते मध्ये होमः । इदमग्नीषोमाभ्याम् ।

ततः प्रत्यागत्याग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति मध्यमस्वरेण प्रैषः । जुह्वा-मुपस्तारः । द्वयोरपि पुरोडाशयोरुत्तरार्द्धादेकैकमवदानम् । पञ्चावत्तिनो द्विर्द्विः । उपरिष्टाद् द्विरभिघारः । कृते प्रत्यभिघारणाभावः । उत्थायाति-क्रम्याश्राव्याग्निं स्विष्टकृतं यजेति प्रैषः । अग्नेरुत्तरार्द्धे समिद्धे होमः । स्विष्टकृदाहुतेरितराहुतिभिरग्निमध्ये संसर्गो न कार्यः । ततोऽपामुप-स्पर्शनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्धविरुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतः ॥२६॥ ततऽ एव होमः ॥२६॥ नाज्यादशेषात् ॥ २७ ॥ असर्पंसृष्टामाहुतिभिः ॥२८॥ निधाय ॥२९॥३॥

सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत ऽआज्यमुभयतो वाऽऽग्नेयात् ॥१॥ भागांश्च ॥२॥ अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वेणैकेऽप ऽउपस्पृश्येडां पञ्चावत्तां दक्षिणतो मध्याच्च यावद्धविः स्वि-

प्रत्यागत्य स्वस्थाने स्रुचोरासादनम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनामाज्यभागादिषु सर्वत्र पञ्चावत्तं भवति । प्रधानयागे तु पुरोडाशस्य पञ्चाद्भागात्तृतीयमवदानम् । उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृत्यवदानद्वयम् । पत्नीसंयाजेष्वपि पञ्चावत्तता इति विशेषः । अन्यत्सर्वं समानम् ॥

इति तृतीयस्य तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

ततः स्फ्यं गृहीत्वाऽद्भिः सञ्चरं होमार्थं गमनागमनमार्गमभ्युक्ष्य प्राशित्रहरणे प्राशित्रमवद्यति । तत्र प्राशित्रहरणं सव्ये गृहीत्वा आज्यस्थाल्या उपस्तीर्य पुरोडाशमस्तकाद् द्वे शकले यवमात्रे पिप्पलमात्रे वा अवदाय द्वितीयपुरोडाशस्यापि तथैवावदायोपरिष्टादभिघारयेत् । अत्रोपस्तारमभिघारयोरेकं कुर्यादुभयं वा । ततः प्राशित्रं द्वितीयेन पात्रेणापिधायाध्वर्युसञ्चरेण होमार्थगमनागमनमार्गेणैव तत्प्राशित्रं ब्रह्मणे प्रदायाहवनीयं पूर्वेण वा प्रदायाप उपस्पृशेत् । ब्रह्मा चाऽध्वर्युणा च दीयमानं समर्प्यमाणं वा प्राशित्रं मित्रस्य त्वा चक्षुषेति(१) प्रतीक्षते । ततः सपात्रं प्राशित्रं देवस्य त्वा स० भ्याम् प्रति गृह्णामीति (२।११) अञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । "अवदीयमानं प्रेक्षत"इत्यापस्तम्बः(२) । समर्पणमिति मानवे । "अञ्जलिना प्रतिगृह्य प्राग्दण्डं सादयती"त्याश्वलायनः(३) । ततो दक्षिणांसे स्तृतानि बर्हींष्यपोह्य पृथिव्यास्त्वा नाभाविति मन्त्रेणानास्तृतभूमौ सपात्रं सादयति । पुनरनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां देवस्य त्वेति प्राशित्रहरणादवत्तं द्रव्यमादायाग्नेष्ट्वाऽऽस्येनेति (२.११) दन्तैरचर्वयन्प्राश्नाति । आचम्य प्राशित्रहरणे पात्रे अद्भिरुत्करे प्रक्षाल्य या अप्स्वन्तरिति मन्त्रेण नाभिमालभते ।

ततोऽध्वर्युरिडापात्रीं गार्हपत्ये प्रतप्य तस्यां स्थाल्या एवोपस्तीर्य

(१) काण्वसं० २।२।१५ २. ३. १९. ५. । ३. १. १३. ३. ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टकृद्वदाज्यम् ॥३॥ यजमानभागं पूर्वार्द्धादीर्घं प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायाः करोति ॥४॥ इडाꣳ होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाऽतिक्रामति ॥५॥ इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी ऽअनक्ति ॥६॥ अवान्तरंडामादधाति पूर्ववत् ॥७॥ इडां च ॥८॥ सर्वेऽन्वारभन्ते ॥९॥ इडोपहूतेत्युच्यमानऽआग्नेयं बर्हिषदं करोति "ब्रध्न पिन्वस्वायुर्मे धुक्ष्व प्रजां मे धुक्ष्व पशून् मे धुक्ष्व ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे धुक्ष्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य

पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावद्यति । एवमेव द्वितीयपुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावदाय स्थाल्या एवोपरिष्टाद् द्विरभिघारयति । ततः षडवत्ते स्थानद्वये स्थाल्या एवोपस्तीर्याग्नेयपुरोडाशस्यानियतप्रदेशादेकैकमवदानमुभयत्रावदाय स्थाल्या एवोपरिष्टाद्दक्षिणक्रमेणाभिघारयति ।

तत आग्नेयादेव पुरोडाशादेवानियतस्थानाद् ब्रह्मभागमवदाय ध्रुवायां निदधाति। तत आग्नेयपुरोडाशस्य पूर्वार्द्धाद्यजमानभागमणु दीर्घं प्रशीर्य त्रोटयित्वा ध्रुवायाः पुरस्ताद् बर्हिषि निदधाति । ध्रुवाग्रस्योपरि निदधातीति कर्कः । प्रधानावदानापेक्षया महत्स्विष्टकृदवदाम्, तदपेक्षया महदिडावदानम्, इडापेक्षया महच्चतुर्द्धाकरणानाम् । "दैवतसौविष्टकृतैडाचतुर्द्धाकरणिकानामुत्तरमुत्तरं ज्याय" इति वचनात्(१) ।

ततः प्रत्यङ् मुखो भूत्वा होत्रे इडां प्रदाय हस्तेनाविमुञ्चन् होतारं प्रदक्षिणीकृत्य होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य होत्रा समर्पितामिडां प्रतिगृह्य इडाया एव स्रुवेणाज्यमादाय होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे स्रुवेणैवानक्ति । पर्वशब्दः सन्धिवाची, काण्डवाचीति केचित् ।

ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पञ्चावत्तमवद्यति । होता च पञ्चममवदानं स्वयमेवादत्ते । अत्र पुरोडाशावदानादेव पञ्चावदानानि ग्राह्याणीति कर्कः, शाखान्तरसूत्रेषु च—"लेपादुपस्तारः द्विरवदानं लेपाद् द्विरभिघारणमि"ति । काठके च—"लेपाद् द्विरुपस्तारः, सकृत्पुरोडाशावदानं, लेपाद् द्विरभिघारणम्"इति । तत इडां पुनर्होत्रे ददाति । उपहूयमानायां सर्वेऽन्वारभन्ते । होतारमिति कर्कः । इडामित्यन्ये, शाखान्तरसूत्रेषु च । इडाशब्देनेडापात्र्यामवत्तं पुरोडाशादि द्रव्यमुच्यते न तु पात्री ।

---

१. आप. श्रौ. २. २१. ४. ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रजया पशुभिरा प्यायस्वे"ति तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ १० ॥ बर्हिष्यृत्विग्भ्य ऽआदिशति ॥११॥ उभौ वाऽविशेषात् ॥१२॥ अत्र पितर ऽइति यजमानो जपति ॥१३॥ विसृज्यामीमदन्तेति ॥ १४ ॥ एकैकमाहरति ॥ १५ ॥ द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे षडवत्तम् ॥१६॥ प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति ॥१७॥ आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥१८॥ उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥१९॥ यजमा-

तत इडोपहूतेति होत्रा पठ्यमाने आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्द्धा कृत्वा ब्रध्न पिन्वस्वेति मन्त्रान्तेऽध्वर्युर्बर्हिषि निदधाति ।

ततो यजमान आग्नेयादिविदिक्षु चतुरो भागान् निधाय पूर्वदक्षिणमाग्नेय स्थादारभ्य इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्य्योः, इदमाग्नीध्रस्येति ऋत्विग्भ्य आदिशति, ऋत्विक्सम्बन्धित्वेन प्रकाशयतीत्यर्थः ।

ततो यजमानोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाभिमुखो भागानालभ्यात्र पितर इति (२.३१) स्वरेण जपति । ततो भागान्विसृज्यापसव्येनैवामीमदन्तेति (२.३१) स्वरेण जपति ।

ततः सव्यं कृत्वाऽप उपस्पृश्य ऋत्विग्भ्यो भागान्यथादिष्टं समर्पयति- इदं ब्रह्मणे, इदꣳ होत्रे, इदमध्वर्यवे, इदमाग्नीध्रायेति । तत उपहूते द्यावापृथिवी इति होत्रा पठ्यमानेऽग्नीधे षडवत्तं समर्पयति । उपहूतोऽयं यजमान इत्यस्मिन्होत्रा पठ्यमाने मयीदमिति (२.१) मन्त्रं स्वरेण यजमानो जपति । अत्र चतुर्द्धाकरणमाग्नेयादेव । अन्यत्प्राशित्रेडाषडवत्तब्रह्मयजमानभागानुभाभ्यामप्यवद्येदिति कर्कः । इडाप्राशित्रपात्रयोरवदानमुभाभ्यां, तदुव्यतिरिक्तं सर्वमाग्नेयादेवेत्यन्ये; सर्वषु शाखान्तरसूत्रेषु च ।

ततः सर्वे प्रणीतोत्करावन्तरेण निष्क्रम्य समर्पणक्रमेण भक्षयन्ति । अग्नीत्प्रथमं चतुर्द्धाकरणभागं प्राश्याचम्यापहूता पृथिवीति (२.११.) मन्त्रेण प्रथमावत्तं षडवत्तभागं प्राश्नाति । तत आचम्य द्वितीयमुपहूतो द्यौरिति (२.११.), । तत इडां भक्षयति । अन्येऽपि सर्वे प्रथमं चतुर्द्धाकरणभागं प्राश्येडां प्राश्नन्ति । यजमानोऽपीडायामवत्तस्य पञ्चमं भागं भक्षयति न न्यूनाधिकम् ।

ततः सर्वे आचम्य यथागतं प्रत्यागत्य वेदेः पश्चादुपविश्य ब्रह्मादिक्रमेण सुमित्रिया न इति (६.२२.) पवित्रयोरवस्थिताभिरद्भिर्मार्जयन्ते । ततोऽध्वर्युर्यजमानस्य प्राणापानाविति पवित्रे प्रस्तरमध्ये प्रवेशयति । तूष्णीं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नश्च ॥२०॥ पवित्रयोर्मार्जयन्तेऽपरेण वेदिं "सुमित्रिया न"इति॥२१॥"यजमानस्य प्राणापानौ पात"मिति प्रस्तरे ते करोति ॥ २२ ॥ तूष्णीं वा ॥ २३ ॥ अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥२४॥ भागमस्मै परिहरति ॥२५॥ यजमानभागं चाप्रोषिते ॥२६॥ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्म-यजमानौ हृत्वा व्वेद्यां निधायाऽऽलभते "प्रजापतेर्भागोऽ-स्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्गस्यूर्जं मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठाऽ अमुत्रामुष्मिन् लोकऽइह चे"ति ॥२७॥ सा द-क्षिणा ॥२८॥ उदगुद्वासयति हविश्च ॥२९॥४॥

वा पवित्रे प्रस्तरे करोति ।

अत्रावसरे वा ब्रह्मप्राशित्रप्राशनं नाभ्यालम्भनान्तं करोति । ततोऽध्वर्यु र्ब्रह्मभागमाहवनीयं पूर्वेण परिहृत्य ब्रह्मणे समर्पयति । ब्रह्माऽवत्तं भागं प्रति-गृह्य प्राशित्रे निदधाति । ततोऽध्वर्युर्यजमानभागमपरेण गार्हपत्यं परि-हृत्य यजमानाय समर्पयति अप्रोषिते यजमाने । प्रोषिते तत्रैव तिष्ठति । यजमानस्तु तं भागं वर्हिष्येव निदधाति । तथा चाश्वलायनः । "मार्जयि-त्वाऽस्मिन्ब्रह्मभागं निदध्यात् पश्चात्कुशेषु यजमानभागमि"ति(१) ।

ततोऽध्वर्युः अन्वाहार्यं स्थाल्याः स्रुवेणाभिघार्योदगुद्वास्य गार्हपत्य-दक्षिणाग्न्योरन्तरालेन दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन च नीत्वा ब्रह्मयजमानयोर-न्तरालेन हृत्वा तत्रापि यजमानाद्बहिर्ब्रह्माणमन्तरेणाहवनीयं पूर्वेण सं-चरेणानीय वेद्यां निधाय प्रजापतेर्भागोऽसीत्यालभते ।

ततो यजमानोऽस्याः पौर्णमासेष्टेः समृद्ध्यर्थं अन्वाहार्यं दक्षिणां ब्रह्मणे होत्रे अध्वर्यवे अग्नीधे च समविभागेनाहं संप्रददे । ब्रह्मन्यस्ते० भा-गः स प्रतिगृह्यतां, होतर्यस्ते०,अध्वर्यो यस्ते० अग्नीध्यस्ते०। द्यौस्त्वा ददा-त्विति सर्वेषां प्रतिग्रहमन्त्रः । ब्राह्मणा अयं च ओदनः प्रतिगृह्णीतेति शाखान्तरे दानमन्त्रः पठितोऽस्ति । ततस्तमन्वाहार्यमुदगुद्वासयति, पाऽयादिस्थं हविरुच्छिष्टं चोदगुद्वासयति ॥ ४ ॥

इति तृतीयस्य चतुर्थी कण्डिका ॥

१. १. १३. १४. ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समस्योल्मुके समिधमादायाऽऽह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि, समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥१॥ एषा तऽ इति होताऽनुमन्त्रयते ॥२॥ अजानति यजमानः ॥३॥ सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामः सकृत्सकृत्समृवाꣳसमिति ॥ ४ ॥ ब्रह्माऽनुज्ञातोऽनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतः समानीय ॥५॥ अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥६॥ यज यजेत्युत्तरौ ॥ ७ ॥ देवान्देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ ८ ॥ विकृतिदर्शनाच्च ॥९॥ प्रतीचो जुहोति ॥१०॥ उपसत्सु च ॥ ११ ॥ ध्रुवः ॥ १२ ॥ चतुर्थः समानीय प्राचीम् ॥ १३ ॥ अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि

ततोऽध्वर्युरुल्मुके आहवनीयमध्ये आनीय परिशेषितमिध्मकाष्ठं हस्तेन गृहीत्वा प्रेष्यति । ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । समिधमाधायाग्निमग्नीत्संमृढ्ढीत्यग्नीध्रं प्रति प्रैषः ।

ततो ब्रह्मा एतं ते देव सवितरित्यादि मादयन्तामित्यन्तं (२.१२.—१३.) पठित्वा ॐ३प्रतिष्ठेति (२.१३.) ब्रूयाद्वा न ब्रूयाद्वा ।

ततोऽग्नीदुत्तरतस्तिष्ठंत्समिधमाहवनीयेऽभ्याधायोत्तरपार्श्वे तिष्ठन्नेवाग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सस्रवाꣳसमिति (२.१४.) मन्त्रेणानुपरिधि दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेष्वग्निं सकृत्सकृत्संमार्ष्टि । प्रतिदिशं मन्त्रावृत्तिः । ततः सकृत्तूष्णीं मध्ये उपरिष्टात्संमार्ष्टि । ततो होता आहवनीयेऽभ्याहितां तां समिधमेषा ते अग्न इत्यनुमन्त्रयते (२.२४) । होतर्यनुमन्त्रणं कर्त्तुमजानति यजमानोऽनुमन्त्रयते ।

ततो ब्रह्मणा प्रतिष्ठेत्यनुज्ञातोऽध्वर्य्युरौपभृतं सशेषं जह्वां समानीय स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्य देवान्यजेति होतारं प्रेष्यति । ततो जुहूमवतार्य प्रदीप्तायाः समिधः पूर्वार्द्धे प्रथमं तृतीयं भागं जुहोति । इदं देवाय बर्हिषे इति त्यागः ।

पुनर्जुहूमध्युह्याश्राव्य देवान्यजेति प्रैषः । जुहूमवतार्य पूर्वहुतात्प्रतीच्यां समिदुपरि मध्यभागे होमः । इदं देवाय नराशंसायेति त्यागः ।

पुनर्जुहूमध्युह्याश्राव्य देवान्यजेति प्रैषः । अवतार्य द्वितीयवारहुतापेक्षया पश्चात्समिधि मूलभागे होमः । इदं देवायाग्नये स्विष्टकृत इति त्यागः । एवं प्रत्यक्संस्था एते होतव्याः । स्वयं तु ध्रुव एकत्राविचल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्लादुन्यमुं जह्युल्कुष्यमुं जहीति ॥१४॥ एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥१५॥ स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ॥ १६ ॥ एत्य जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीषोमौ तामितीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥१७॥ यथादेवतमन्यत् ॥१८॥ अध्वर्युर्वाऽनृज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तरे ॥१९॥ अभ्युक्ष्य जुहूं परिधीननक्ति यथापूर्वम् ॥ २० ॥ ५ ॥

स्थित एव जुहोति ।

अभिचारं कुर्वन्यशन्यमुं जहीति प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयते, ह्लादुनीति द्वितीयम्, उल्कुषीति तृतीयमनुमन्त्रयते । तत उदकस्पर्शः । अभिचाराभावे उदकस्पर्शाभावः ।

ततः प्रत्यागत्योत्तरत उपविश्यौपभृतं जुहूं सर्वं समानीय देवेभ्यः स्वाहेति प्राचीमाहुतिं जुहोति । "अनया आहुत्या समिधि प्रत्यक्संस्थान्हुतान्त्रीननुयाजान्त्संभिनत्ती"ति सूत्रान्तरेषु । इदं देवेभ्य इति त्यागः ।

ततः प्रत्यागत्य स्वस्थाने स्रुचावासाद्य व्यूहति । तत्राध्वर्युः सव्येन वेदं गृहीत्वा दक्षिणेन पाणिनोत्तानेन जुहूं प्रस्तरात्प्राचीं प्रेरयति । तन्मन्त्रः-अग्नेः अग्नीषोमयोः (उपांशु) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीति । ततो दक्षिणेन वेदमादाय सव्यहस्तेनाधोमुखेनोपभृतं प्रतीचीं बर्हिर्वेदिं प्रेरयति-अग्निः अग्नीषोमौ (उपांशु)अग्नीषोमौ तमपनुदन्तु यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चनं द्वेष्टि वाजस्यैनमिति मन्त्रेण।

यजमानो वा स्वस्थानाद्वेदेः पश्चादागत्य स्रुचौ एवमेव व्यूहति । मन्त्रमात्रे विशेषः—अग्नेः अग्नीषोमयोः अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेनापोहामीति (२.१५.) जुह्वाः । अग्निः अग्नीषोमौ अग्नीषोमौ तमपनुदन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतः (२.१५.) । ततोऽध्वर्युः स्रुचावभ्युद्य स्वस्थाने प्रत्यासादयति ।

मानवे—"विषूची व्यूहति प्राचीं जुहूं प्रस्तरात् प्रतीचीमुपभृतं बर्हिर्वेदेर्निरस्याभ्युद्य प्रत्यासादयति न जुहूं प्रस्तर इति एवं सर्वेषु" ॥

इति तृतीयस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्वसुभ्य ऽइति प्रतिमन्त्रम् ॥१॥ प्रथमं परिधिं गृहीत्वाऽऽश्राव्या "हेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूही"ति ॥ २ ॥ पशौ प्रेष्येति ॥ ३ ॥ सञ्जानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥४॥ व्विधृती स्थाने कृत्वाऽनक्त्येनं व्यन्तु व्वय ऽइति ॥ ५ ॥ अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ ६ ॥ मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायाऽनुप्रहरति ॥७॥ हस्तेनाचरति॥८॥ यजमानभागं च प्रोषिते ॥ ९ ॥ क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १० ॥ "अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पित्र्ये लोककृज्जातवेदः स्वाहे"ति॥११॥सूक्तवाकान्ते ॥१२॥ अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥१३॥ प्रास्य तृणं चक्षुष्पा ऽइत्था-

---

ततो जुहूमादाय वसुभ्यस्त्वेति (२० १६०) मध्यमपरिधिं जुह्वा अनक्ति, रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणम् , आदित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् । ततो जुहूं प्रस्तरादुत्तरतः सादयति न प्रस्तरे ।

ततः प्रथमं परिधिमालभ्याश्राव्येषिता देव्या होतार इति प्रैषं होतारं प्रत्याह ।

ततः संजानाथामिति(२० १६०) सपवित्रं प्रस्तरमादाय विधृती यतः प्रदेशाद् गृहीते तत्रैव निधाय व्यन्तु वय इति (२० १६०) प्रस्तरस्याग्रं जुह्वामनक्ति, मध्यमुपभृति, मूलं ध्रुवायां तेनैव मन्त्रेणानक्ति ।

ततः स्फ्यं गृहीत्वा प्रस्तरं स्रुचां दक्षिणेनानीय नीचैर्भूमिलग्नमिव होमार्थमाहवनीयं प्रति हरति मरुतां पृषतीरिति मन्त्रेण (२.१६) । ततः प्रस्तरादेकं तृणं पृथगादाय सूक्तवाकान्ते जुह्वा प्रस्तरं प्रागग्रमुदगग्रं वा जुहुयात् । "तं प्राञ्चमनु समस्यति अथो उदञ्चमि"त्युभयथा श्रुतेः (१.८.३.१८.) । तत्र इदमग्नये सोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्रायेति त्यागः ।

ततो हुतं प्रस्तरमध्वर्युरङ्गुलिभिरग्नौ प्रेरयेत् । यजमानः प्रोषितश्चेत्सूक्तवाकान्तेऽध्वर्युर्हस्तेनैव यजमानभागमाहवनीये जुहुयात् । इदं जातवेदस इति त्यागः । ततोऽग्नीदनुप्रहरेत्यध्वर्युं प्रति ब्रूयात् । ततोऽध्वर्युः प्रस्तराद् गृहीतं तृणमग्नावनुप्रहरति । चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मानमालभते ॥१४॥ सम्वदस्वागानग्नीदगञ्छावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्येतेषाꣳ सम्वदस्वागञ्छौषडित्यग्नीच्छेषामितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥१५॥ परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥१६॥ स्रुचौ प्रगृह्णाति सꣳस्रवभागा इति सꣳस्रवाञ्जुहोति ॥१७॥ घृताची ऽइति धुरि निदधात्यनसि चेद् ग्रहणम् ॥१८॥ स्फ्ये पात्र्यां चेत् ॥१९॥ यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते ॥२०॥ वेदः होता स्रुक्स्रुवमध्वर्युराज्यस्थालीमग्नीदादाय ॥२१॥६॥

पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छन्ति ॥१॥ अध्वर्युः

(२१.६) । उदकस्पर्शः ।

ततोऽग्नीत्सम्वदस्वेत्याह । अगानग्नीदित्यध्वर्युः । अगन्नित्यग्नीत् । श्रा३वयेत्यध्वर्युः । श्रौ३षडित्यग्नीत् । स्वगा दैव्येत्यध्वर्युः ।

ततोऽध्वर्युर्यं परिधिमिति (२. १७.) प्रथमं परिधिं हस्तेनैवानु प्रहरति । दक्षिणोत्तरौ परिधी अग्नेः प्रियमित्यनुप्रहरति (२. १७.) ।

ततो जुहूपभृतावादाय सꣳस्रवभागा इति (२. १८.) संस्रवानुभाभ्यां स्रुग्भ्यां जुहोति । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यागः ।

ततो घृताची स्थो धुर्यावितिं (२. १९.) मन्त्रेण स्रुचौ अनसो धुरि निदधाति अनडुहोर्योजनस्थाने, यद्यनसः पूर्वं हविर्ग्रहणं कृतं भवति । अथ यदि पात्र्याः सकाशाद्धविर्ग्रहणं कृतं तदोत्तरांसे स्फ्यमुदगग्रं निधाय तस्योपरि प्रागग्रे जुहूपभृतौ निदधाति घृताची इति मन्त्रेण (२.१९.) । ततो लिङ्गाद्यजमानो यज्ञ नमश्च त इति (२. १९.) वेदिमालभते स्फ्योपग्रहेण ॥ ६ ॥

इति तृतीयस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

ततो होता वेदमादायाध्वर्युराज्यलिप्तां जुहूं स्रुवं च प्रक्षाल्यादायाग्नीदाज्यस्थालीमादायाऽऽग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयाजान् कर्त्तुं गार्हपत्यं प्रति गच्छन्ति ।

आपस्तम्बः—"आज्यलेपान् प्रक्षाल्य सस्रवे जुहूपभृतावादत्ते, तथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्वेणा, परेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥२॥ उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥३॥ एवं सर्वत्रोपविष्टहोमेषु ॥४॥ उपांशु चरन्ति ॥५॥ चरणशब्दे सर्वं देवताऽन्यत्र ॥६॥ यजति सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ॥७॥ तृतीयेऽन्तर्धानं पुरस्तात् ॥८॥ पत्न्यन्वारभतेऽध्वर्युम् ॥९॥ शंयवन्तं भवती

आग्नीध्रप्रथमाः प्रत्यञ्चो यन्ति अपरेण गार्हपत्यमूर्द्धञ्च आसीना, दक्षिणोऽध्वर्युरुत्तर आग्नीध्रो मध्ये होतेति, वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा स्रुवेण चेत्येक" इति(१)।

तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यददक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य दक्षिणत ईशानाभिमुख उपविशति। अथवा आहवनीयं पूर्वेणेत्य दक्षिणाग्निं दक्षिणेनैवागत्य पूर्वोक्तस्थाने उपविशति। अथवा गार्हपत्यमुत्तरेण परेण च गत्वा पत्नीमन्तरेण पत्नीं वाह्यतो वा गत्वा पूर्वोक्तस्थाने तथैवोपविशति, इत्यध्वर्योः सञ्चरचतुष्टयं विकल्पेन। गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊद्ध्वजानुरास्ते, तस्योत्तरतो दक्षिणामुखोऽग्नीत्।

ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा सोमायानुब्रूहीत्युक्त्वा आज्यस्थाल्या जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽश्राव्य सोमं यजेत्याह। इदं सोमायेति त्यक्ते जुहोति।

ततस्त्वष्ट्रेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा पुनश्चतुर्गृहीतं कृत्वाऽऽश्राव्य त्वष्टारं यजेत्याह। इदं त्वष्ट्रे। हुत्वा अन्तर्द्धानं गार्हपत्यस्य पुरस्तात्कृत्वा पत्न्याऽध्वर्योरन्वारम्भे कृते—

देवानां पत्नीभ्योऽनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽश्राव्य देवानां पत्नीर्यजेत्याह। इदं देवानां पत्नीभ्यः। हुत्वाऽन्तर्द्धानं हस्तेन पराकरोति। अन्वारम्भश्चानुवाचनादिहोमान्तः। पत्न्या असन्निधाने येन केन चिदध्वर्योरन्वारम्भः कार्यः। अध्वर्युसंस्कारकत्वात्।

ततोऽग्नये गृहपतयेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽश्राव्याग्निं गृहपतिं यजेत्याह। इदमग्नये गृहपतय इत्युक्ते जुहोति।

ततः स्रुवं भूमौ निधायेडापात्र्यां पञ्चकृत्व आज्यमवदाय प्रत्यङ्मुखो होत्रे इडां प्रदायाविसृजन्होतारं पत्नीं च प्रदक्षिणीकृत्य होतुः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य होत्रार्पितामिडां प्रतिगृह्येडायाः सकाशात् स्रुवे-

---

(१) ३. ९. १-९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

डान्तं वा ॥१०॥ शंयवन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्स्रुचि स्रुवे स्थाल्यां च ॥११॥ अग्नीदाहानुप्रहरति॥१२॥ प्रास्यतृणादि पूर्ववत्॥१३॥ शंयवन्ते स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदब्धायविति ॥१४॥ सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च ॥१५॥ "उलूखले मुसले यच्च शूर्पऽआशिश्लेष दृषदि यत् कपाले। उत्पुषो विपुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहे" ति ॥१६॥७॥

णाज्यमवदाय होतुरङ्गुलिपर्वणी उत्तममध्यमे स्रुवेणाक्त्वा होतुर्हस्ते चतुष्कृत्वोऽध्वर्युराज्यमवद्यति। होता स्वयं पञ्चमं गृह्णीयात्। तत उपहूयमानायामिडायां सर्वे ऋत्विजो यजमानश्च होतारमन्वारभन्ते, इडां वा। उपहूतोऽयं यजमान इति होत्रा पठ्यमाने यजमानो मयीदमिति (२. १०) जपति।

सर्वे सञ्चरेण निष्क्रम्येडां भक्षयित्वा पुनस्तथैवागत्यापरेण वेदिमुपविश्य ब्रह्मादिक्रमेण दर्भैरुदकमादाय उमित्रिया न इति (६. २२.)। मार्जयन्ते।

ततः सर्वे यथास्थानमुपविशन्ति। अध्वर्युर्गार्हपत्यस्योत्तरत उपविविश्य वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्य तस्य तृणस्याग्रं जुह्वामनक्ति मध्यं स्रुवे मूलं स्थाल्यामक्त्वाऽग्नीदनुप्रहर इत्याह। अध्वर्युस्तदक्तं तृणं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य चतुष्पा इत्यात्मानमालभ्याप (२. १६.) उपस्पृशति।

ततोऽग्नीत्संवदस्वेत्याह। अध्वर्युरगानग्नीदित्याह। अग्नीदगन्निति प्रत्याह। श्रा३वयेत्यध्वर्युः। श्रौ३षडित्यग्नीत्। स्वगा देव्या होतृभ्य इत्यध्वर्युर्होतारं प्रेषयेत्।

ततो जुहूं स्रुवं च सम्प्रगृह्याग्नेऽदब्धायवित्यनेनो (२. २०.) भाभ्यां संस्रवान् जुहोति। इदमग्नयेऽदब्धायवेऽशीतमायेति त्यागः।

ततो गार्हपत्यं परीत्य दक्षिणाग्नेरुत्तरत उपविश्य समिदाधानपूर्वं सकृद् गृहीतमाज्यं जुह्वा दक्षिणाग्नौ अग्नये संवेशपतये (२. २०.) स्वाहेति जुहोति। इदमग्नये संवेशपतये। पुनः सकृद् गृहीतं गृहीत्वा सरस्वत्यै यशोभगिन्या इति (२. २.) जुहोति। इदं सरस्वत्यै यशोभगिन्यै ॥७॥

इति तृतीयस्य सप्तमी कण्डिका ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिष्टलेपाञ्जुहोति ॥१॥ पत्नी वेदं प्रमुञ्चति व्वेदोसीति, योक्त्रं च "प्र मा मुञ्चामि व्वरुणस्य पाशाद्येन माऽबध्नात्सविता सुशेवः। ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्वि"ति ॥२॥ स्तृणात्यावेदेः ॥३॥ ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति ॥४॥ बर्हिः सम्बर्हिरिति ॥५॥ वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य

ततो जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा केवलमाज्यं प्रायश्चित्तार्थं जुहोति। अथवा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तत्र पिष्टलेपं निधाय अथवोपस्तीर्य पिष्टलेपं द्विरवदायाभिघार्यालूखलमुसल इति जुहोति।

तैत्तिरिसूत्रे–"अथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽपसलवि पर्यावृत्यान्वाहार्यपचने प्रायश्चित्तं जुहोत्युलूखले मुसल इत्यादिना"। मानवे-"तस्यां पुनर्गृहीत्वा पिष्टलेपं द्विरवत्तमभिघार्योलूखल" इत्यादि।

आपस्तम्बः–"चतुर्गृहीत आज्ये पिष्टलेपानोप्य जुहोत्युलूखल" इत्यादि(१)। त्यागश्च प्रकृतौ विकृतौ च इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्येव कार्यः।

ततो वेदोऽसीति (२. २.) मन्त्रेण पत्नी वेदं विमुञ्चति। ततः प्र मा मुञ्चामीति योक्त्रं पत्नी विमुञ्चति।

ततो होता वेदयोक्त्रे परिषिच्य पत्नीं वाचयित्वा गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य वेदेः पूर्वान्तं यावद्वेदं स्तृणाति। ततोऽध्वर्युर्ध्रौवमाज्यं विलाप्य बर्हिषः सकाशात्कुशमुष्टिं सव्ये पाणौ गृहीत्वोर्ध्वस्तिष्ठन्देवा गातुविद इति (२. २१.) मन्त्रेण सन्ततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति। इदं वाताय न ममेति त्यागः। दर्भमुष्टिमनुप्रहरति।

ततः सर्वं बर्हिर्जुह्वामवधाय सम्बर्हिरित्याहवनीये (२. २२.) जुहोति। इदं दिव्याय नभसे। इदं बर्हिषे न मम इति केचित्।

ततः प्रणीता वेदिमध्ये आसाद्याहवनीयं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्टो वेद्यां प्रणीता निनयति कस्त्वा वि मुञ्चतीति मन्त्रेण (२. २३)। ततोऽप्रदक्षिणं प्रत्यागच्छति।

ततः प्रथमकपालेन फलीकरणानन्तरं स्थापितान् कणान्निधायोत्करस्योपरि समीप एव कृष्णाजिनं सव्ये धारयन् कृष्णाजिनस्याधस्तादुत्करे कपालेनैव कणान्प्रास्यति रक्षसां भागोऽसीति (२. २३.) मन्त्रेण। इदं रक्षोभ्य इति त्यागः। उदकोपस्पर्शनम्।

(१) ३. १०. १.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्त्वेति ॥६॥ पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनः रक्षसामिति ॥७॥ पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति ॥८॥ मुखं विमृष्टे ॥९॥ विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि व्विष्णुरिति प्रतिमन्त्रं पृथिव्यामितीतऽ ऊर्ध्वो वा ॥१०॥ अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥११॥ अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥१२॥ अगन्म स्वरिति प्राङ् ॥१३॥ संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥१४॥ स्वयम्भूरिति सूर्यम् ॥१५॥ व्वच्चोदा इति यं वा कामं कामयते ॥१६॥ सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥१७॥ ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु च तूष्णीम् ॥१८॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत ऽइति शतः

ततः पूर्णपात्रमादाय पूर्वेणाहवनीयं परीत्य दक्षिणत उत्तराभिमुखो यजमानस्याञ्जलौ सन्ततं निनयति। निनीयमानं पूर्णपात्रं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति (२.२४.)। ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे।

अत आरभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति। तत उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याहवनीयादर्वाक् विष्णुक्रमान् क्रमते।

आपस्तम्बः—"दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्यायांसमतिहरन्सव्यम्, नाहवनीयमतिक्रामती"ति(१)। "दक्षिणाद्वेदिश्रोणिदेशादाहवनीयं यावदि"ति शाङ्खायनः(२)।

तेन दक्षिणश्रोणेरारभ्य दिवि विष्णुरिति (२।२५) मन्त्रेण दक्षिणपादेन दक्षिणे वेद्यन्ते प्राच्यां गच्छति। सव्यं पादं ततोऽर्वागेव स्थापयति।

ततोऽन्तरिक्षे विष्णुरिति ततः प्राच्यां द्वितीयं, पृथिव्यां विष्णुरिति ततोऽपि प्राच्यां तृतीयम्। अथवा प्रथमं पृथिव्यां विष्णुरिति मन्त्रेण क्रामति, ततोऽन्तरिक्ष इति, ततो दिवि विष्णुरिति क्रमविकल्पः। क्रमणं कुर्वता आहवनीयस्यातिक्रमणं न कर्त्तव्यम्।

ततोऽस्मादन्नान्निर्भक्त इति (२।२५) स्वभागमवेक्षते उपविष्ट एव। ततोऽस्यै प्रतिष्ठायास्ततो निर्भक्तो योऽस्मानिति (२।२५) वेदिभूमिमवेक्षते। ततोऽगन्म स्वरिति (२।२५) प्राचीं दिशमीक्षते।

सं ज्योतिषाऽभूमेत्याहवनीयमीक्षते (२।२५)। स्वयम्भूरिति (२।२६) सू-

(१) ४. १४. ६-७. (२) २. १२. ११.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि मा इति ब्रूयाद्वा ॥१९॥ सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥२०॥ गच्छति प्राङुरु विष्णविति ॥२१॥ "ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा तनु ह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्याꣳ साधुकृत्यायामस्मिन्नेऽस्मिँल्लोक ऽइदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्वि"ति पुत्रस्य नाम गृह्णाति ॥२२॥ आत्मनोऽविद्यमाने, "तन्तवे त्वा, ज्योतिषे त्वे"ति वा ॥२३॥ आहवनीयमुपतिष्ठते तूर्यमीक्षते। वर्चोदा इति सूर्यं प्रार्थयते। अथवा वर्चोदा इत्यस्य स्थाने धनदा असि धनं मे देहि, गोदा असि गा मे देहि पुत्रदा असि पुत्रान्मे देहीत्येवं यं कामं वाञ्छति तं याचते। ततः सूर्यस्यावृतमिति (२।२६) प्रदक्षिणमावर्त्तनं करोति। ततोऽप्रदक्षिणं चावर्त्तते।

ततो गार्हपत्यस्य समीपे आगत्याग्ने गृहपत (२।२७) इति गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अत्र मन्त्रे शतं हिमा इत्ययमंशः पठनीयो न वा। पुनः (२।२७) प्रदक्षिणमावर्त्तते। ततस्तूष्णीमप्रदक्षिणं चावर्त्तते। तत उरु विष्णविति मन्त्रेण गार्हपत्यसमीपात्प्राच्यां गच्छति।

ततो वेदिमध्ये उपविष्टः पुत्राणां नाम गृणाति। तत्र मन्त्रः—ततोसि तन्तुरस्यनु मा तनुहीति। अस्मिन्मन्त्रे इदं मेऽकर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्वित्यत्र वीर्यं पुत्रो यज्ञदत्तशर्माऽनु संतनोत्वित्येवं पुत्रनाम गृह्णाति। अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठाऽनुक्रमेण नामग्रहणम्। प्रतिपुत्रं च ततोऽसि तन्तुरसीत्यस्यावृत्तिः। ज्येष्ठस्य पुत्रस्य वेति। यावन्तो वा भवन्ति तावतां नाम ग्राह्यमिति शाङ्खायनः (१)प्रियस्य पुत्रस्येत्यापस्तम्बः(२)। अविद्यमाने पुत्रे इदं मे कर्मेदं वीर्यं विष्णुमित्रोऽनुसंतनोत्वित्यात्मनो नाम गृह्णाति। इदं मे कर्मेदं वीर्यं देवदत्तोऽहं संतनवानीति हरिस्वामिनः प्रयोगं प्रदर्शितवन्तः।

तत उत्थाय तूष्णीमाहवनीयमुपतिष्ठते।

ततोऽग्ने व्रतपत इदमहमित्यनयोर्मध्ये येन मन्त्रेण पूर्वं व्रतं गृहीतं भवति तेनैवेदानीं विसृजते। आहवनीयस्याग्रे स्थित्वा तं मन्त्रं पठतीत्यर्थः। यद्यग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यनेन गृहीतं तदाऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यनेन विसर्गः कार्यः। यदीदमहमनृतादित्यनेन प्राग्व्रतमुपेतं तदा इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्यनेन विसर्गः कार्यः।

तदनन्तरं पूर्वेणाहवनीयं गत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरेण गत्वाऽपराग्न्योर-

(१) ११.१८.) (२) ४.१६.७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्णीम् ॥२४॥ व्रतं विसृजते येनोपेयात् ॥२५॥ संयज्ञप-तिराशिषेति भागं प्राश्नाति ॥२६॥ ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्प्पयतीति श्रुतेः ॥२७॥८॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्

न्तरालेन निष्क्रामेत् । ततः संयज्ञपतिराशिषेति मन्त्रेण स्वभागं प्राश्नाति ।

ब्रह्माऽप्यत्रव स्वभागं प्राश्नाति। "तमिष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयादि"ति छन्दोगसूत्रे लाट्यायनः(१) "ब्रह्मभागमाहरति नाऽसंस्थिते तं भक्षयती"-त्यापस्तम्बः(२) । "तं शंयवन्ते प्राश्नात्यूर्द्ध्वं वा समिष्टयजुष" इति मानवे । संस्थिते यत्प्राशनं तत्कर्मापवर्गान्ते कर्त्तव्यम् । उर्ध्वं वा समिष्टयजुष इत्यस्मिन्पक्षे समिष्टयजुषोऽनन्तरं यदेच्छा तदा प्राशनम् ।

ततोऽध्वर्युर्ब्राह्मणं तर्पयितवा इत्येवं यजमानं प्रेष्यति । ततो यजमानो वाग्रूपवयः श्रुतशीलवृत्तादिगुणवन्तं ब्राह्मणं तृप्तिपर्यन्तमन्नं भोजयति । कर्मापवर्गे ब्राह्मणभोजनं, वाग्रूपवयः श्रुतशीलवृत्तानि गुणाः । श्रुतं तु सर्वानत्येति–"न श्रुतमतीयादि"ति बह्वृचगृह्ये श्रुतत्वात् । ततो ब्राह्मणभोजनानन्तरं ब्रह्मा यथेतमेत्य ब्रह्मवरणानन्तरं येन मार्गेण स्वासने प्रत्यागतो भवति आहवनीयं पूर्वेण वाऽपरेण वा तेनैव प्रत्यागत्य नमः कृतायेति स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेणाहवनीये प्रादेशमात्रीं समिधमादधाति । अथवा स्थाल्याः सकृद् गृहीतं जुह्वा अनेनैव मन्त्रेण जुहोति, अथवाऽनेनैवाहवनीयमुपतिष्ठते ।

इति पौर्णमासेष्टिः समाप्ता ॥ ८ ॥

इति श्रोत्रियाग्निचित्सम्राट्स्थपति महायाज्ञिक श्री प्रजापतिसुतयाज्ञिकदेवकृतायां कात्यायनपद्धतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

पौर्णमासेष्टिरुक्ता अथ दर्शेष्टिरुच्यते । तत्र चतुर्दश्यां रात्रौ सायं प्रातर्हुत्वाऽग्निहोत्रं हुत्वा स्थालीस्थस्य प्रातर्हुतशेषस्य सायं हुतशेषस्य चातश्चनार्थं स्थापनम् ।

(१) ४. ७. ८. (२) ३, २०, ६.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥१॥ दक्षिणाग्नौ श्रपणः होमश्च ॥२॥ परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥३॥ अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं

सान्नाय्यवति दर्शयागे करिष्यमाणे चतुर्दश्यां दध्ना होमो नान्यथा। अमावास्यायां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं पूर्वाह्ण एवाग्न्योरुद्धरणम्। ततोऽग्न्यन्वाधानम्, ततो मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः, ववनं वा, ततो वैश्वदेवः, ततोऽपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः, ततो दर्शश्राद्धम्। तदुक्तम्—

"पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः(१)।
पिण्डयज्ञं प्रकुर्वीत ततोऽन्वाहार्यकं बुध" इति।

पक्षान्तं कर्माग्न्यन्वाधानम्।

अथ पिण्डपितृयज्ञ उच्यते।

अस्य चाध्वर्युः कर्त्ता। स च त्रिधाविभक्तदिनतृतीयांशे भवतीति कर्कः। द्विधा विभक्तस्यैव द्वितीये भाग इत्यपरे।

तत्र पूर्वं नीविकरणं, तच्च कुशतिलसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्टयावगूहनम्। ततः सव्येनैव दक्षिणाग्नेः परिस्तरणमिष्टिवत्। होमस्य दैवत्वात्, परिस्तरणस्य तदङ्गत्वात्। येषामपसव्येनाग्नौकरणहोमः तेषां परिस्तरणमप्यपसव्येन पित्र्यत्वात्। अत्र होमवर्जं सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणाभिमुखेन च कर्त्तव्यम्।

ततोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो दक्षिणसंस्थं दक्षिणाग्राणां पात्राणामेकैकेनासादनं न द्विशः। स्फ्यः शूर्पम्, अग्निहोत्रहवणी वा, स्थाली वा, व्रीहयः, कृष्णाजिनम्, उलूखलम्, मुसलम्, स्रुचि ग्रहणपक्षे अत्र चरुस्थाली, श्रपणार्थमुदकम्, आज्यम्, मेक्षणम्, तिस्रः समिधः, उदपात्रम्, सकृदाच्छिन्नानि, सूत्राणि च, ऊर्णा वा, वस्त्रदशा वा।

ततो गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्रेषु कुशेषु स्फ्यं निधाय तस्योपरिष्टात् पात्र्यां व्रीहीन् निदध्यात्। ततः स्रुचि ग्रहणपक्षे शूर्पेऽग्निहोत्रहवणीं निधाय चरुस्थाल्यां ग्रहणपक्षे शूर्पे चरुस्थालीं निधाय गार्हपत्यमपरेण दक्षिणामुख उपविश्य मनसोद्दिश्य तूष्णीमपूर्णां स्रुचं व्रीहीन् गृह्णीयात्। अपूर्णां स्थालीं वा तूष्णीं गृह्णीयात्। अत्र स्थाल्यैव ग्रहणं सकृदेव, स्रुक्पक्षे स्रुचव मुष्टिना। "नीचा मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णातो"ति

(१) मदनपारिजाते वैश्वदेवकालनिर्णये-"ननु वैश्वदेवस्य पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञविधिबलादेव साग्निककर्त्तृत्वानगतेः पुनः साग्निकशब्दोपादानमनर्थकमिति चेत्, मैवम्। अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञकर्त्तुरौपासनाग्नेर्निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थकत्वात्। तस्मादत्र साग्निः श्रौताग्निमानित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रुचं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥४॥ सकृत्फलीकरोति ॥५॥ सारतण्डुलमपूर्णꣳ श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च ॥६॥ प्रास्य तदक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥७॥ उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥८॥ उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यꣳ सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् ॥९॥ असाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्

शाङ्खायनः(१) । आपस्तम्बः—"पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपमीति तूष्णीमि"ति(२) । मुष्टिना गृहणपक्षेऽपि तावदेव सकृद् ग्राह्यम्, यावता स्रुक् स्थाली वा न पूर्यत इति ।

तत उत्थाय दक्षिणाग्नेरुत्तरत उदग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नुलूखलं निधाय व्रीहीनोप्य मुसलमादायाऽवधाय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति ।

ततो वितुषीभूतेषूलूखलान्निष्काश्य शूर्पे न्युप्य निष्पूय तुषान्पृथक्कृत्वा सकृत्फलीकृत्य निष्पवनेन कणान्पृथक् कुर्यात् । ततः स्थाल्यामोप्य सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नावधिश्रित्य श्रपयित्वाऽभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य दक्षिणाग्निं पूर्वेण प्रदक्षिणमानीय सव्यं कृत्वा तिस्रः समिधोऽभ्याधायोत्तरतः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणेन द्वे आहुती देवेभ्यो जुहोति—ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा (२. २९.), इदमग्नये कव्यवाहनाय । ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा (२. २९.), इदं सोमाय पितृमते । ततः सव्येनैवाग्नौ मेक्षणप्रक्षेपः, होमाङ्गत्वात् ।

ततोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा अपहता इति (२. २९.) स्फ्येन दक्षिणसंस्थां लेखामुल्लिखेत ।

ततो रेखायाः परस्तादग्रतो ये रूपाणीत्युल्मुकं (२. ३०.) निदधाति ।

तत उदपात्रमादाय लेखायां यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्पुरुषानवनेजयति । अमुकसगोत्र यजमानपितः अमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखामूले, अमुकसगोत्र यजमानपितामह अमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखामध्ये, अमुकसगोत्र यजमानप्रपितामहामुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखान्ते, इति दक्षिणसंस्थं त्रयाणामवनेजनं कृत्वा मूलसमीपे एकप्रयत्नेनैव छिन्नानि दर्भतृणानि लेखायां दक्षिणाग्राण्यास्तीर्यावनेजनस्थाने पिण्डदानं करोति—

(१) २. ४. ६. (२) १. ७. ९.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥१०॥ उपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथाऽवनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्तऽ इति ॥११॥ ये च त्वामन्विति चैके ॥१२॥ अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्तऽआतमनात् ॥१३॥ आवृत्याऽमीमदन्तेति जपति ॥१४॥ अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रꣳस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति ॥१५॥ एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डम् ॥१६॥ ऊर्णा दशा वा॥१७॥ वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा॥१८॥ ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥१९॥ अवधायाऽवजिघ्रति यज-

---

अमुकसगोत्र यजमानपितः अमुकशर्मन्नेतत्त इति मन्त्रेण । ये च त्वा मन्वितीमं मन्त्रशेषं च केचित्कुर्वन्ति । एवं रेखामूले पितुः पिण्डं निधाय, ततः अमुकसगोत्र यजमानपितामह अमुकशर्मन्नेतत्त इति रेखामध्ये, ततोऽमुकसगोत्र यजमानप्रपितामह अमुकशर्मन्नेतत्त इति रेखान्ते। आर्द्रामलकमात्रः प्रथमः पिण्डः, तदपेक्षया द्वितीयः स्थूलः, तृतीयः स्थूलतरः । एवं स्तीर्णेषु सकृदाच्छिन्नेषु मूलमध्याग्रदेशेषु दक्षिणसंस्थान् त्रीन् पिण्डान् दत्वा,—अत्र पितर इत्यमुं मन्त्रं (२. ३१.) पिण्डाभिमुखः स्वरेण जपेत् ।

ततो हस्तं प्रक्षाल्याप्रदक्षिणमुदङ् पर्यावृत्याऽऽतमनादास्ते । पुनरप्रदक्षिणं पर्यावृत्य पिण्डाभिमुखोऽमीमदन्तेति (२. ३१.) स्वरेण जपति ।

ततः पूर्ववत्पिण्डानामुपर्यवनेज्य नीविं विस्रंस्य नमो व इति (२. ३२.) षडञ्जलीन् करोति । नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलयः । तत्र नमो वः पितरो रसाय १, शोषाय २, जीवाय ३, स्वधायै ४, घोराय ५, नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इत्येतावता मन्त्रेण षष्ठमञ्जलिं कुर्यात् ।

ततो गृहान्नः पितर इति (२. ३२.) प्रतिपिण्डं पृथक् पृथक् त्रीणि त्रीणि सूत्राण्युपास्यति पिण्डानामुपरि निदधाति । पञ्चाशदूर्ध्वं यजमानस्य हृदयाद्युत्तमस्थानलोमानि वा प्रतिपिण्डमुपास्यति। आपस्तम्बः-"वासस्रो दशां छित्वा निदधात्यूर्णास्तुका वा पूर्वे वयसि उत्तर आयुषि स्वं लोम वे"ति (१. १०. १.)।

तत ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण (२. ३४.) उदपात्रस्थमवनेजनावशिष्टमुदकं पिण्डानामुपर्येव निषिञ्चति । ततः पिण्डान् स्थाल्यां प्रत्यवदधात्यध्वर्युः । ततो यजमानः स्थालीस्थान् पिण्डानवजिघ्रति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानः ॥२०॥ उल्मुक-सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥२१॥ आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ॥२२॥ प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोऽपि जीवान्तर्हितेऽपि ॥२३॥ जीवपितृकस्य होमान्तम् ॥२४॥ अनारम्भो वा ॥२५॥ न व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥२६॥ न जीवन्तमतीत्य ददातीति श्रुतेः ॥२७॥ पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥२८॥ प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनानाहिताग्निश्रुतिभ्योऽनङ्गम् ॥२९॥ अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥३०॥ ॥१॥

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां छिनत्ति शमीलीं वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा ॥१॥ छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥२॥ सन्नमयामीति वोत्तरे ॥३॥ बहुलपलाशामशुष्काग्रां प्रागुदीचीमन्यतमां वा ॥४॥ व्रतमुपैति ॥५॥ यथोक्तं वा ॥६॥ मातृभिर्वत्सान्त्सꣳसृज्य वत्सꣳ शाखयो-

---

ततोऽध्वर्युः सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रक्षिप्य सव्यं कृत्वोल्मुकं दक्षिणाग्नौ प्रतिप्रास्यति । तत उदकोपस्पर्शनम् ।

पुत्रकामा गर्भग्रहणयोग्या ऋतुमती पत्नी आधत्त पितर इति मन्त्रेण (२. ३३,) मध्यमं पिण्डं प्राश्नाति । तस्मिन्पक्षे तस्यावघ्राणं न कार्यम् । ततः पार्वणं श्राद्धम् ।

जीवपितृकस्य पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमिति कर्कादयः सर्वे भाष्यकाराः । नेति सम्प्रदायः । "पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यादि"ति जैमिनिः (४.४.८.) । अनाहिताग्नेरप्ययं पिण्डपितृयज्ञो भवति श्रावसथ्येऽग्नौ ॥ १ ॥

इति चतुर्थस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

जीवपितृकस्य चतुर्दश्यां वा उद्धरणाद्युपक्रमः, अमावास्यायां यागः । पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गत्वपक्षे मृतपितृकस्यापि विकल्पः । अङ्गत्वपक्षे तु मृतपितृकस्यामावास्यायामेवोपवासनियमः । श्राद्धानन्तरं पत्नीयजमानौ व्रत्यमश्नीतः ।

ततोऽध्वर्युः पलाशशाखां छिनत्ति इषे त्वेति (१. १.) । शमीशाखां वा । शाखा वृक्षात्प्राच्यां प्रसृता, उदीच्यां वा, ऐशान्यां वा, सा छेत्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पस्पृशति वायव स्थेति ॥७॥ उपायव स्थेति चैके ॥८॥ देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥९॥ ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥१०॥ यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥११॥ मूलादुपवेषं करोति "वेषोऽस्युपवेषो द्विषतो ग्रीवा उपवेविड्ढि व्वेशाँ अग्ने सुभग धारयेह । ऋद्धाः कर्मण्याऽ अनपायिनो यथा सन्" इति ॥ १२ ॥ सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ १३ ॥ उपधानाद्वोभयोः ॥१४॥ व्वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ ॥१५॥ त्रिवृद्वा ॥१६॥ यवाग्वाऽग्निहोत्र होमः सन्नयतस्ताꣳ रात्रिम् ॥१७॥ हुत उपसृष्टां प्रब्रूतादित्याह ॥१८॥ प्रोक्ते द्यौरसीति स्थाल्यादानम् ॥१९॥

व्या । इषे त्वा छिनद्मीति मन्त्रेण (१. १.) । उर्जे त्वा सन्नमयामीति मन्त्रेण (१. १,) तस्याः शाखायाः पर्णादि पातयति । ततो व्रतप्रहणं वा ।

ततः षड्भिर्गोभिः सह षड् वत्सान् संसृज्य तान्वत्सान् प्रत्येकं शाखयोपस्पृशति वायव स्थेति मन्त्रेण (१. १.) शाखोपस्पर्शनेन गोभ्यो वियोजयतीत्यर्थः । प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिः । सान्नाय्ये स्त्रीवत्सा आप गावो भवन्ति । केचिद् वायवस्थोपायवस्थेत्येवं मन्त्रं पठन्ति ।

ततो मातृभ्यो वत्सान् वियोज्य षण्णां गवो मध्ये एकां गां देवो वः सवितेति (१. १. शाखयोपस्पृशति । आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम् , महेन्द्राय भागमिति वा मन्त्रे विशेषः । सान्नाय्यस्य दघ्नो दुग्धस्य च इन्द्रो देवता महेन्द्रो वा देवता, आदिविकल्पः । प्रथमे प्रयोगे याऽङ्गीकृता इन्द्रो वा महेन्द्रो वा सैव यावज्जीवं भवति । तत्रापि शाखान्तरे व्यवस्थोक्ता—'नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो ह वै गतश्रिय इत्युक्तमौर्वो गौतमो भरद्वाजस्तेऽनन्तरं सोमेज्याया महेन्द्रं यजेरन्यो वा कश्चित्' इत्यापस्तम्बः (१. १४. ९-११) ।

मानवे च—सोमयाजिनां गतश्रीरौर्वो गौतमो भारद्वाजस्ते महेन्द्रं यजेरन्न त्वितरे सम्वत्सरमिन्द्रमिष्ट्वाऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं निरूप्य ते महेन्द्रमि"ति ।

ततो यजमानस्य पशूनिति मन्त्रेण (१. १.) गार्हपत्यागारस्य पुरस्ताद्दाहवनीयस्य पुरस्ताद्वा शाखामुपगूहति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥२०॥ वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥२१॥ वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण ॥२१॥ स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥२३॥ कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥२४॥ प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥२५॥ एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥२६॥ विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥२७॥ यावत्स्वमधिकारात् ॥२८॥ तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥२९॥ आदिसामर्थ्यात् ॥३०॥ दर्शनाच्च ॥३१॥ परिक्षालनमानयति "सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणा मधुमत्तमाः। पृञ्चतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातये" इति ॥३२॥ उद्वास्यात-

---

ततः प्रादेशमात्रमधिकं वा शाखाया अग्रं परिशिष्य तूष्णीं छित्वा मूलं पृथक्कुर्यात्। ततस्तस्मान्मूलादरत्निमात्रं वेपोऽस्युपवेप (४. २. ३.) इत्युपवेषं करोति प्रादेशमात्रं वा। ततो वसोः पवित्रमसीति (१. २.) मन्त्रेण प्रादेशमात्री या शाखा परिशेषिता तस्यां साग्रौ द्वौ कुशौ पवित्रं बध्नाति, त्रीन्वा कुशान्।

तस्यां रात्रौ सायं प्रातश्च नियमेन यवाग्वा स्वयमग्निहोत्रहोमः सान्नाय्यं कुर्वतो यजमानस्य भवति। "तण्डुलैः शिथिलपक्वा यवागू"रिति कर्कः। "यवागूर्विरलद्रवा" इत्यपरः। "यवागूरल्पतण्डुलचूर्णमिश्रं द्रवरूपमन्नम्" इति स्मृतिचन्द्रकारः। "पेया यवागू"रिति धूर्तस्वामिनः।

ततोऽग्निहोत्रे हुते अध्वर्युरुपसृष्टां प्रब्रूतादिति दोग्धारं प्रति प्रेष्यति। दोग्धा उपसृष्टेति प्रत्युक्तेऽध्वर्युर्द्यौरसीति (१. २.) स्थालीमादत्ते। मातरिश्वन इति (१. २.) गार्हपत्ये स्थालीमधिश्रयति। वसोः पवित्रमसीति (१. ३.) स्थाल्या उपर्युदगग्रं प्रागग्रं वा पवित्रं निदधाति। वाग्यतोऽध्वर्युस्तिस्रो गा अशूद्रेण दोहयति गां धुक्ष्वेति प्रैषेण। ततः प्रेषितो दोग्धा काष्ठमये दोहने प्रथमोपाकृतां गां दोहयित्वा आनीय दोहनेनैव स्थाल्यां यजमानेनान्वारब्धायां पवित्रस्योपरि दुग्धमासिञ्चति। अध्वर्युरासिच्यमाने पयसि देवस्त्वा सवितेति (१. ३.) जपति। ततो ऽध्वर्युः कामधुक्ष इति (१. ३.) दोग्धारं पृच्छति। दोग्धा अमुमिति गोनाम्नि द्वितीयैकवचनान्ते प्रत्युक्ते सा विश्वायुरित्याह (१. ४.)।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नक्ति प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥३३॥ सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन विष्णो हव्यमिति ॥३४॥ निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ३५ ॥ प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालो ऽसन्नयतः ॥३६॥ निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् ॥३७॥ परिक्षालनान्तं कृत्वा सायंदोहमाहृत्य

पुनर्गां धुक्ष्वेति दोग्धारं प्रेष्यति । ततः प्रेषितो दोग्धा द्वितीयां गां दुग्ध्वा पुनः स्थाल्यां यजमानेनान्वारब्धायां पवित्रस्योपरि निनयति(१)। अध्वर्युरपि (२)निनीयमाने पयसि देवस्त्वा सवितेति जपति। ततः कामधुक्ष इति दोग्धारं पृच्छति । अमूमिति दोग्धा प्रत्युक्ते सा विश्वकर्मेत्यध्वर्युराह (१. ४.)।

पुनर्गां धुक्ष्वेति दोग्धारं प्रेष्यति । ततः प्रेषितो दोग्धा तृतीयां गां दुग्ध्वा तत्पयः स्थाल्यां पूर्ववदासिञ्चति । ततः कामधुक्ष इति दोग्धारं पृच्छति । स प्रत्याह अमुकीमिति। ततोऽध्वर्युः सा विश्वधाया इत्याह(१.४.)।

अध्वर्युर्वाचं विसृज्यात ऊर्ध्वं तिस्रो गा दोहयति । अत ऊर्ध्वं यजमानस्य स्थाल्यन्वारम्भो न भवति । ततो गा धुक्ष्वेति अध्वर्युर्दोग्धारं प्रेष्यति । दोग्धा तु दुग्ध्वा दुग्ध्वा आनीय स्थाल्यामासिञ्चति । आसिच्यमाने ऽध्वर्युः पूर्ववज्जपति । षष्ठीं दोहयित्वा येन पात्रेण दोहयति तस्मिन्पात्रे स्तोकमुदकमासिच्य तत्पात्रं प्रक्षाल्य तत्र क्षालनजलं स्थाल्यां दुग्धमध्ये आसिञ्चति । सम्पृच्यध्वमिति (का०श्रौ० ४.२.३२.)। ततः स्थालीमुद्वास्य स्थापितेन प्रातरग्निहोत्रशेषेण दध्ना स्थालीस्थेन आतनक्ति इन्द्रस्य त्वेति (१. ४.) । महेन्द्रपत्ने महेन्द्रस्य त्वा भागमिति । "ओषधयः पूतिकाः(३) कलास्तण्डुलाः पर्णवल्का"(४) इत्यातञ्चनविकल्पः । "उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्च्याच्चण्डुलाभाव ओषधीभि"रित्यापस्तम्बः (१.१४.१-२)

ततो मृन्मयेन पात्रेण सोदकेनोत्तानेन दोहस्थालीमपिदधाति विष्णो हव्यमिति (१. ४.) । ततस्तां सुगुप्ते देशे निधाय प्रातर्दोहार्थं मातृभि-

(१) दुग्धमासिञ्चतीति 'क' पुस्तकपाठः ।

(२) रासिच्यमाने पयसि इति 'ख' पुस्तकपाठः ।

(३) पूतीका इति क० पु० पाठः ।

(४) ओषधयो व्रीह्यादयः, पूतिका लताविशेषाः, कला वदरीफलानि, पर्ण वल्काः पलाशशकलानि । पूतीका इत्यपि पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातर्दोहꣳ श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्योभावनाक्ति ॥३८॥ श्रृतस्याग्रेऽवद्यतीति श्रुतेः ॥३९॥ समस्य मार्जनम् ॥४०॥ इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥४१॥ सह शाखया प्रस्तरानु-

वर्त्सान् संसृज्य तेषां पूर्ववदपाकरणं शाखोपगूहनान्तं कुर्यात् ।

रात्रौ आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा यजमानः सपत्नीकः शयीत । प्रातः स्वयमेव यवाग्वाऽग्निहोत्रं हुत्वा अनुदित एव सूर्ये तन्त्रोपक्रमं कुर्यात् । पौर्णमासवद् ब्रह्मवरणादि कर्मापवर्गान्तं कुर्यात् । तत्र विशेषो लिख्यते—

गोत्र शर्मन् दर्शेष्टया वयं यद्यामह इति ब्रह्मवरणम् । व्रतग्रहणमत्र वा । प्रणीताप्रणयनम् । पात्रासादने—अष्टौ कपालानि, शाखोपवेषः, वेदश्च, दोहनचतुष्टयम् , तत्र दोहनं, नियोजनं, शाखापवित्रं, स्थाली चेति, पुरोडाशपात्र्येका, शेषं पूर्ववत् ।

हविर्ग्रहणे एकस्याऽऽग्नेयपुरोडाशस्यैव ग्रहणम् । वेदबन्धानन्तरं प्रोहणान्ते उपसृष्टादिपरिक्षालनान्तो दोहः पूर्ववत्कर्त्तव्यः । ततश्चक्षुषे त्वेति (१. २०) कृष्णाजिनस्थहविषः प्रेक्षणादि । पयसः पर्यग्निकरणाभावः । देवस्त्वेति (१. २२) मन्त्रेणाधः श्रपणं भवत्येव, नोपरि श्रपणप्रक्षेपः । ध्रुवामासाद्य सायन्दोहाहरणम् ।

ततः पुरोडाशविभस्मीकरणम् , पुरोडाशपात्रीस्थापनम् , तस्यामुपस्तारः । पुरोडाशे पयसि च तत्रस्थाभिघारः, न दधनि । उद्वास्य पुरोडाशं तस्योत्तरतो दध्नः स्थापनम् , तस्योत्तरतः पयसः । ततः पुरोडाशदधिपयसां प्राणदानं दधनि पयसि च । इन्द्रं गच्छेति (२. ८. १५) प्राणदानमन्त्रे विशेषः । महेन्द्रपक्षे महेन्द्रं गच्छेति ।

ततः कपालान्यज्योद्वास्याज्यस्थालीपुरोडाशदधिपयसां प्रियेण धाम्नेति (२. ६.) क्रमेण सादनम् । आज्यस्थाल्यादीनामालम्भः । आत्मालम्भः । उदकालम्भः । होतुरामन्त्रणादि । उत्तमप्रयागत्यागे इदमग्नये सोमायाग्नये ऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय देवेभ्य आज्यपेभ्यो न मम । पञ्च ममेत्यादि ।

आग्नेययागानन्तरमग्नीषोमीय उपांशुयाजः । ततो दधिपयोभ्यां तन्त्रेण यागः । तत्र इन्द्रायानुब्रूहि इति होतारं सम्प्रेष्य जुह्वामुपस्तीर्य प्रथमं पयसो द्विरवदानं मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च । ततो दध्नः । तत उपरि सकृदभिघारः । दधिपयसोः प्रत्यभिघारः । उत्थायातिक्रम्याश्राव्येन्द्रं यजेति प्रैषः इदमिन्द्रायेति त्यागः । महेन्द्रपक्षे च महेन्द्रायानुब्रूहि, महेन्द्रं यज, इदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रहरणम् ॥४२॥ परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति "जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुनमं पुरुहूत श्रवस्यन्निति ॥४३॥

महेन्द्रायेति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

ततः सर्वहविर्भ्यः स्विष्टकृद्यागादि । दधिपयसोः प्राशित्रहरणे इडायां चावदेयं, नान्यत्र । तत्रापि पूर्वं पयसः पश्चाद्दध्नः । ऐष्टिकं पवित्रं शाखापवित्रं चोभे समस्य मार्जनम् । पुनः शाखायामेव तस्य पवित्रस्य करणम् । यजमानस्येति (३. ४. २५) प्रस्तरे करणं शाखापवित्रयोर्न भवति ।

व्यूहने-अग्नः अग्नीषोमयोः इन्द्रस्योज्जितिमिति । अग्निः अग्नीषोमौ (उपांशु) इन्द्रस्तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरहोमकाले प्रस्तरेण सह शाखाया होमः कर्त्तव्यः । इदमग्नये सोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्रायेति त्यागः ।

ततः शाखोपवेषं जुह्वां प्रागग्रं निधाय जुहोमि त्वेति मन्त्रेण (४. २. ४३.) परिधिभिः सह जुहुयात् । इदं भगायेति त्यागः । शेषं सर्वं पौर्णमासवत्कर्मापवर्गान्तम् । इति सान्नाय्ययाजिनोऽमावास्येष्टिरुक्ता ।

अथासान्नाय्ययाजिन उच्यते-उद्धरणादि पूर्ववत् । शाखाच्छेदादि वत्सापाकरणान्तस्याभावः । न च यवाग्वा होमनियमः । होमानन्तरमुपसृष्टाप्रैषादिवत्सापाकरणान्तस्याभावः । प्रातरनुदिते ब्रह्मवरणादि । पात्रासादने विंशतिः कपालानि । द्वयोः पुरोडाशयोः साधारण्येकैव पुरोडाशपात्री । दोहनचतुष्टयस्याभावः । उपवेषो वारणः । अन्यत्पौर्णमासवत् ।

हविर्ग्रहणे आग्नेयपुरोडाशग्रहणानन्तरमैन्द्राग्नस्य ग्रहणम् , तत्र इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णामीति । विभज्यालम्भने इदमग्नेः इदमिन्द्राग्न्योरिति । कपालोपधाने आग्नेयस्याष्टौ कपालान्युपधायोत्तरत ऐन्द्राग्नस्य द्वादशकपालोपधानमग्नीषोमीयवत् । उत्तरतश्चत्वारीति विशेषः । प्राणदाने अग्निं गच्छ, इन्द्राग्नी गच्छेति । उत्तमप्रयाजत्यागे-इदमग्नये सोमायाग्नये विष्णव इन्द्राग्नीभ्यां देवेभ्य इत्यादि ।

आग्नेययागानन्तरं वैष्णव उपांशुयाजः । तत्र विष्णवे उपांशु अनुब्रूहीत्युच्चैः । ध्रुवातश्चतुरवत्तमाज्यमवदायोत्थायाश्राव्य विष्णुं (उपांशु) यजेति प्रथमस्वरेण प्रेष्यति । इदं विष्णव इति त्यागः । तत इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि । जुह्वामुपस्तारः । ऐन्द्राग्नस्य हविषो मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावदायाभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्योत्थायातिक्रम्याश्राव्येन्द्राग्नी यजेति संप्रेष्य मध्ये जुहोति । इदमिन्द्राग्निभ्यामिति त्यागः । ततः स्विष्टकृदादि । ऐन्द्राग्नस्य प्राशित्रेडाव्यतिरिक्तं किमपि न भवति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पौर्णमासवदन्यदसद्यः ॥४४॥ सोमयाजी सन्नयेत् ॥४५॥ कामादितरः ॥४६॥ त्रिंठ० शतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥४७॥ पञ्चदश दाक्षायणयज्ञी ॥४८॥ अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥४९॥२॥

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥१॥ दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥२॥ दर्शनाच्च ॥३॥ वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम् ॥४॥ सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥५॥ कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥६॥ विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥७॥ विधि-

---

व्यूहने-अग्नेर्विष्णोरिन्द्राग्न्यारुज्जितिम् । अग्निर्विष्णुरिन्द्राग्नी तमपनुदन्त्विति । अत्राप्युपांशुयाजस्य देवताया विष्णोरुपांशुश्चारणम् । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमायाग्नये विष्णव इन्द्राग्निभ्यां देवेभ्य इति विशेषः । अन्यत्सर्वं ससान्नाय्यामावास्येष्टिवत् ।

सोमयाजिनो नियमेन सान्नाय्यं भवति । असोमयाजिनस्तु इच्छया सान्नाय्यं भवति ।

त्रिंशतं वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यागो भवति यावज्जीवं वा । दाक्षायणयागपक्षश्चेत्पञ्चदश वर्षाण्येव यावज्जीवं वा । उत्सर्गपक्षेऽपि यावज्जीवमग्निहोत्रं हूयत एव । अन्यान्यपि सर्वाणि कर्माणि भवन्त्येव ॥२॥

इति चतुर्थस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं निर्वपेत्, सौर्यं चरुं निर्वपेत्, अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्येवमादिर्यत्र द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दः आख्यातप्रत्ययान्तः शब्दो वेदवाक्ये दृश्यते स सर्वोऽपि यजतिर्यागो ज्ञेयः ।

सर्वास्विष्टिष्वग्नीषोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयोर्धर्मा भवन्ति ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणो धर्मा वरुणप्रघासमहाहविः शुनासीरीयेष्विष्टिषु भवन्ति । "अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ती"ति वचनात् (२-५-२-७) । अतो मारुत्यां पयस्यायामनीकवत्यादिषु च न भवन्ति ।

सौमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिकावभृथे धर्मा भवन्ति ।

"उत्कुषीमेवादायोपपरेयादित्यादौ (३-९-२९) यत्र सन्देहो जायते किमत्र लौकिकोऽग्निर्ग्राह्य उत वैदिक आहवनीयादिरिति, तत्र सर्वत्र लौकिक एवाग्निरविनियुक्तत्वाद् ग्राह्यः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

वैकृते कर्मण्येकदेवत्ये सर्वत्राग्नेयाद्धर्मा भवन्ति । अनेकदेवत्ये त्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषः कर्मण्येक-द्वि-शब्दपरिमाण-द्रव्य-देवता-गुण-सामान्येभ्यः ॥८॥ नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात् ॥९॥ आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥१०॥ नैकचोदनात् ॥११॥ दध्नः संघातात् ॥१२॥ पयसस्तद्भावात् ॥१३॥ पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥१४॥ प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥१५॥ पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥१६॥ सद्यस्त्वं काशकृत्स्नेः ॥१७॥ अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यबादरी ॥१८॥ स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभोऽविप्रतिषिद्धः ॥१९॥ यथार्थसूहश्चोदिते ॥२०॥ न प्रकृतावपू-

---

ग्नीषोमीयैन्द्राग्नादेः । तत्राप्याग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयादैन्द्राग्नाद् वेति सन्देहे उभयोः पश्चात्तरत्वलक्षणस्य शब्दपरिमाणस्य साम्यादग्नीषोमीयस्यैव नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यते । तथा मारुतेऽप्येवं सन्देहे शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नस्यैवेति निर्द्धार्यते ।

द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा—पुरोडाशचरुधानासक्त्वादौ पुरोडाशे पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये सान्नाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति ।

देवतागुणस्योपांशुत्वादेः साम्ये धर्मप्रवृतिर्भवति, यथोपांशुयाजे उपांशुयाजस्य । ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवतासामान्यात्सान्नाय्यविध्यन्तः प्राप्नोति, द्रव्यसामान्यात्पुरोडाशस्येति, एवं द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्मा भवन्ति न देवतासामान्यादिति ।

पयस्यायां च पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः । अतश्चातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रबन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासादनं च भवति ।

पशावपि पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः । अत एव सान्नाय्योखास्थानापन्नानां वपाश्रपणीशूलोखानामासादनप्रोक्षणे भवतः ।

द्रव्येषु स्थानापत्तेर्धर्मा भवन्ति, यथा श्यामाकचरौ श्यामाकानां व्रीहियवस्थानापत्तेस्तद्धर्माणां ग्रहणासादनप्रोक्षणकरणादीनां प्रवृत्तिः । यथा-"ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनी"त्यत्र (९.८.४) वृष्णो मेषस्य छागस्थानापन्नत्वात्तद्धर्माणामुपाकरणादीनां प्रवृत्तिर्भवति । प्राकृतद्रव्यस्थानापन्नस्यापि ये स्थानिनो धर्मा विरुध्यन्ते स्थानापन्ने द्रव्ये ते न भवन्ति । यथा-"परिधौ पशुनियोजन"मित्यत्र (२२.७.५) परिधेर्यूपस्थानापन्नस्यापि तक्षणाष्ट्रिकरणादयो यूपधर्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वात् ॥ २१ ॥ विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो ऽप्रवृत्तिः ॥२२॥ परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥२३॥ चोदितत्वाद्वा भावः ॥२४॥ न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्या-

---

विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेवतादेः स्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादि विधीयते तत्र प्राकृतमन्त्राणां यथार्थमूहो भवति, यथायथा तं विकृतिविहितमर्थं प्रकाशयति तथातथोहः कर्त्तव्यः। यथा ऐन्द्राग्नादौ अग्नये जुष्टमित्यस्य प्राकृतस्य मन्त्रस्येन्द्राग्निभ्यां जुष्टमित्यूहः। यथा ऐन्द्रो वृष्णिरित्यत्रा"ग्नीषोमाभ्यां छागस्ये"त्यस्य (३.८.६.३५) मन्त्रस्य इन्द्राय मेषस्येत्यूहः। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्।

प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति, प्रकृतेरपूर्वत्वात्। यथा एकपत्नीक प्रयोगे "पत्नीꣳ सन्नह्येत्येकवचनान्तो मन्त्रो (२.६.३५) यथार्थः अनेकपत्नीकप्रयोगेऽप्येकवचनान्त एव प्रयुज्यते नोह्यते। तथा पवित्रे स्थ इत्यविकृत एव (२. ३. ३२) पवित्रत्रयपक्षेऽपि प्रयुज्यते न पवित्राणि स्थेस्थेवमूह्यते।

विकृतौ वचनात्प्राकृतधर्मा न भवन्ति। यथा पितृयज्ञे "नार्षेयं वृणीते न होतारम्", यथा–"शुनासीरीये न मन्थत्यग्निमि"ति (२. ६. ३. ३)।

अर्थलोपात्प्रयोजनलोपादपि प्राकृता धर्मा न भवन्ति, यथा मौद्रे चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजनाभावादभावः। यथा चरौ प्रथनाद्भिरभिमर्शन–संयवनादेः। यथा च पयस्यादौ कृष्णाजिनोलुखलमुसलादेरासादनादेः।

तथा विरोधादपि प्राकृतधर्माणां विकृतावप्रवृत्तिर्भवति। यथा चरौ पेषणस्याभिवासनस्य च। दध्युपसर्जनीनामधिश्रयणस्य च।

यच्च प्रकृतौ परार्थमुत्पन्नं भवति विकृतौ तस्य परस्याभावे तस्याप्यभावो भवति। यथा प्रकृतौ प्रतिपत्तिकर्माणां परार्था प्रतिपाद्यद्रव्यार्था उत्पत्तिरस्ति, अतो विकृतौ परस्य प्रतिपाद्यद्रव्यस्याभावे अर्थद्रव्यकर्मणामप्यभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं क्वचित्कार्यान्तरसाधनत्वेन विहितं भवति, तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति, परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्यं तदन्येनापि येन केन चित्कर्त्तव्यमित्यर्थः। तद्यथा–"यूपशकलेन शुक्रर्ठं० सम्मार्ष्टी"ति (४.२.१.१४) यूपार्थं यूपकाष्ठ तद्यमाणे उत्पन्नं शकलं यूपाभावे तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि ग्रहसंमार्गसाधनत्वेन विहितत्वाद्येन केन चिच्छकलेन शुक्रसंमार्जनं कर्त्तव्यम्।

तत्रेदं रहस्यम्–यत्र परार्थोत्पन्नं द्रव्यं क्रियार्थं तत्र क्रिया प्रधानभूता स्वसिध्यर्थं द्रव्यान्तरमाक्षिपति। यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र द्रव्याभावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हारात् ॥२५॥३॥

दाक्षायणयज्ञः प्रजापशुवन्नयशस्कामस्य ॥१॥ नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥२॥ गुणविधानं वा सान्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥३॥ अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्रा-

---

क्रियाया अभाव एव भवति ।

"य इष्ट्या पशुनाऽऽग्रयणेन सोमेन वा यक्ष्यमाणः सोऽमावास्यायां यजेते"त्यनेन वाक्येन सर्वविकृतीनां साङ्गानां मुख्यायां पौर्णमास्याममावास्यायां च सद्योऽनुष्ठानं विधीयते । तेन सर्वा विकृतयः सद्यस्काला एव भवन्ति, न प्रकृतिवद् दुग्धहकालाः । प्राकृतकालस्यैवायं य इष्टयेत्यनुवाद इति वास्यवादरिमतनिराकरणार्थं "न विपक्षे क्रियाः स्यु"रिति सूत्रम् । विपक्षे प्रतिपदि वैकृत्यः क्रिया न स्युः, कस्मात्समभिव्याहारात्, य इष्ट्येत्यादिवाक्यात् । ननु प्राकृतकालस्यैवायमनुवाद इत्युक्तम्, नानुवादः । अनुवादे हि वाक्यमनर्थकमेव भवेत् । प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावात् । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्लक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च मुख्येऽर्थे संभवति सा न्याय्या । किञ्च सोमस्येदमेव कालविधानं, न ह्यन्येन वाक्येन सोमस्य कालो विहितोऽस्ति, तस्मादपि अपूर्वविधिरेवायं, नानुवादः ।

अत्रेष्टिग्रहणेनैवाग्रयणस्यापि सिद्धेऽनिष्टिरूपस्यापि "तदाशिताया वा पयसे"त्यादिरूपस्याग्रयणस्यैतत्कालसिध्यर्थं पृथगाग्रयणग्रहणम् ॥३॥

इति चतुर्थस्य तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

अथ दाक्षायणयज्ञ उच्यते । स च प्रजाकामपशुकामान्नाद्यकामयशस्कामानां भवति । अत्र पर्यायेण सर्वफलसिद्धिः न सह । दर्शपूर्णमासयाग एवायं गुणविकृतो न कर्मान्तरम् । तत्र प्रथमपौर्णमास्यां पूर्वाह्णे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धमन्वारणीयां च कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्न्यन्वाधानादिकर्मापवर्गान्तः पौर्णमासाग्नीषोमीयवद्भवति । हिरण्यं दक्षिणेति विशेषः । तत्र प्रजापतेर्भागोऽसीति मन्त्रे (३. ४. ३०) ऊर्गसीत्यस्य स्थाने हिरण्यमसीति प्रयोगः । अथवाऽन्वाहार्य एव दक्षिणा ।

ततः पुनरुद्धरणम् , अग्न्यन्वाधानम् , मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः, वपनं वा, अपराह्णे पत्नीयजमानयोर्व्रत्याशनम् , शाखाच्छेदः, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्जनम् , व्रतग्रहणमत्र वा, वत्सापाकरणम्, इन्द्राय भागमिति देवतानियमः । "ऐन्द्रं सान्नाय्यमि"ति श्रुतेः (२. ४. ४. ८), न पाक्षिको महेन्द्रः । उद्गूहनम् , शाखापरिवासनम् , मूलादुपवेषकरणम् , पवित्रब-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रोऽमावास्यायाम् ॥४॥ सान्नाय्यवत्प्रातः ॥५॥ अमावा-

न्धनं, रात्रौ स्वयमेव यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः। हुते उपसृष्टादि निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववदित्यन्तम्। आरण्याशनं वा, अन्यतरागारशयनं, प्रातर्यवाग्वा स्वयं होमः। उदिते ब्रह्मवरणादि। दाक्षायणयज्ञेनाहं यक्ष्य इति वा। ससान्नाय्यामावास्येष्टिवत्सर्वं भवति। उपांशुयाजाभावः। आग्नेयः पुरोडाशः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति हविस्त्रयम्। अन्वाहार्यो हिरण्यं वा दक्षिणा। उत्तमे प्रयाजे इदमग्नये सोमायाग्नय इन्द्राय देवेभ्य आज्यपेभ्य इति। प्रस्तरहोमे च। व्यूहने-अग्नेरिन्द्रस्योज्जितिम्। अग्निरिन्द्रस्तमपनुदतामिति। सहशाखया प्रस्तरानुप्रहरणम्। परिधिभिः सहोपवेषहोमः। पक्षे वैमृधष्टिरन्वाहार्यदक्षिणा। अमावास्यापर्यन्तं-मांसस्त्र्यनृतकारुधौतवाससां वर्जनम्।

अमावास्यायां पूर्वाह्णे ऐन्द्राग्नो द्वादशकपाल उद्धरणादिकर्मापवर्गान्तोऽमावास्येष्ट्यन्तर्गतैन्द्राग्नवत्। दर्शेष्ट्यर्थं दर्शेष्ट्या यक्ष्ये इत्येवं प्रयोगः। अन्वाहार्यो दक्षिणा हिरण्यं वा।

कर्मापवर्गान्ते पुनरुद्धरणम्। अग्न्यन्वाधानं, मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः, वपनं वा, अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः, दर्शश्राद्धं, व्रत्याशनं, शाखाच्छेदः, सन्नमनं, व्रतग्रहणं वा, शाखापरिवासनम्, उपवेषनिष्पत्तिः, पवित्रबन्धनं, रात्रौ स्वयमग्निहोत्रहोमः, हुते पयस्यार्थं षड्वर्गस्यापाकरणं, तत्र मित्रावरुणाभ्यां भागमिति विशेषः। उद्गूहनम्, आरण्याशनं वा, अन्यतरागारे शयनं, प्रातः स्वयंहोमः।

अनुदिते ब्रह्मवरणादि। दर्शेष्ट्याऽहं यक्ष्य इति। पात्रासादनादि दर्शेष्टिवत्सर्वम्। श्रृतावदानानन्तरं वाजिनभाण्डम्। दक्षिणा हिरण्यं वा। पयस्यार्थं दधि चेति। तत्रस्थाभिघारमदत्वा दत्वा वा वाजिनस्यावस्रावणम्। तत्रस्थाभिघारः। यथाक्रममुद्वासनम्। वाजिनस्य च। यथाक्रमं प्राणदानम्, अग्निं गच्छेति पुरोडाशे, मित्रावरुणौ गच्छेति पयस्यायां, वाजिनो गच्छेति वाजिने। पुरोडाशपयस्ययोर्वेद्यामासादनम्, उत्करे वाजिनस्यासादनम्। सर्वाण्यालभ्यान्ते वाजिनस्यालम्भः। उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमायाग्नये मित्रावरुणाभ्यां देवेभ्य आज्येपेभ्यो वाजिभ्यश्च, इति विशेषः।

आग्नेययागानन्तरं मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वामुपस्तीर्य श्रृतावदानेन पयस्याया मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च, पयोविकारत्वात्स्रुवेण वा द्विरवदायोपरिष्टादभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्योत्थायातिक्रम्याश्राव्य मित्रावरुणौ यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति। इदं मित्रावरुणाभ्यामिति त्यागः। उपांशुयाजाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यायां पयस्या मैत्रावरुणी ॥६॥ तत्रैव दोहनꣳ श्रृते वा दध्यानयति ॥७॥ वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥८॥ अनाज्यलिप्तं वा ॥९॥ प्रहृत्य तृणं तेन (वाजिनेन) चरति विमुच्य वा स्रुचौ ॥१०॥ बर्हिरवसिञ्चन् गृह्णाति तदृषभेषु रेतो दधातीति श्रुतेः ॥ ११ ॥ वाजिभ्योऽनुवाचयति॥१२॥ प्रतिवषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो व्यापारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमम् ॥१३॥ उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च ॥१४॥ स्वाहाकारः

ततः स्विष्टकृदादि । पयस्यायाः प्राशित्रेडयोरेवावदेयं नान्यत्र । अन्वाहार्यो हिरण्यं वा दक्षिणा । व्यूहने—अग्नेर्मित्रावरुणयोरुज्जितिम्' अग्निर्मित्रावरुणौ तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरहोमे—इदमग्नये सोमायाग्नये मित्रावरुणाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय वाजिभ्य इति विशेषः । तृणं प्रास्यात्मानमालभ्याप उपस्पृश्य वाजिनयागः स्रुग्विविमोकानन्तरं वा ।

तत्र बर्हिषि वाजिनमवसिञ्चन् स्थाल्यैव जुह्वां निनयति । ग्रहणानन्तरं वाजिभ्योऽनुब्रूहीत्यनुवाचनम् । उत्थायातिक्रम्याश्राव्य वाजिनो यजेत्युक्त्वा वषट्कृते अग्नेः पूर्वभागे जुहोति । इदं वाजिभ्य इति त्यागः । अनुवषट्कृते पुनः पूर्वभागे एव जुहोति । "स वै प्रागेवाग्रे जुहोती"ति (२. ४. ४. २३) श्रुतेः ।

ततोऽप उपस्पृश्याग्नेरुत्तरत उपविश्य जुहूस्थेन वाजिनशेषेण दिशः स्वाहेति प्रतिमन्त्रं दिशो व्यापारयति । दिशः स्वाहेत्यग्नेः पूर्वभागे (६. १९.), इदं दिग्भ्यः । प्रदिशः स्वाहेति दक्षिणतः, इदं प्रदिग्भ्यः । आदिशः स्वाहेति पश्चात् , इदमादिग्भ्यः । विदिशः स्वाहेत्युत्तरतः इदं विदिग्भ्यः । उद्दिशः स्वाहेति मध्ये, इदमुद्दिग्भ्यः । स्वाहेति पूर्वार्द्धे, इदं दिग्भ्यः ।

ततः स्रुक्स्थं वाजिनशेषमुपहवपूर्वकं होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीद्यजमानाः क्रमेण भक्षयन्ति । तद्यथा—होता वाजिनं हस्ते गृहीत्वाऽध्वर्यं उपह्वयस्व, ब्रह्मन् उपह्वयस्व, अग्नीदुपह्वयस्व, यजमानोपह्वयस्वेति पृष्ट्वा भक्षयति । ततोऽध्वर्युर्वाजिनं भक्षार्थं हस्ते कृत्वा होतरुप० ब्रह्मन् उप० अग्नीदुप० यजमानोपह्वयस्वेति पृष्ट्वा भक्षयति । भक्षणे विकल्पेन त्रयो मन्त्राः । ऋतूनां त्वेति वा । वाज्यहं वाजिनस्येति वा । वाजे वाजीति वा । एवं ब्रह्मा होत्रध्वर्यग्नीद्यजमानान् पृष्ट्वाऽनेनैव मन्त्रेण भक्षयति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥१५॥ शेषमुपह्वयस्वेत्यामन्त्र्याम-न्त्र्य भक्षणमुपहूत इति प्रसृतः ॥१६॥ युक्तनामाभिर्वा॥१७॥ सोमे च ॥ १८ ॥ साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥१९॥ ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति वा ॥२०॥ वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति वा ॥२१॥ वाजे वाजी भूयासमिति वा ॥२२॥ होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्र-जमानाः ॥२३॥ प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः ॥२४॥ दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥२५॥ सम्वत्सरं वा यजेत ॥२६॥ माꣳसस्त्र्यनृतमूत्रकृतवासाꣳसि वर्जयेत् ॥२७॥४॥

ततोऽग्नीत् होतारमध्वर्युं ब्रह्माणं यजमानं च पृष्ट्वा भक्षयति । ततो यजमानो होतारमध्वर्युं ब्रह्माणमग्नीधं च पृष्ट्वैवमेव भक्षयति । एवं पञ्च भक्षयन्ति । अथवा सर्वेभ्यः पूर्वं पश्चाच्चोभयतो यजमानो भक्षयति । तदा-चोपहवेऽपि पूर्वं पश्चाच्चोभयतो यजमानोपह्वयस्वेति यजमानः प्रष्टव्यः । परिधिभिः सहोपवेषहोमः । ततः पुनरुद्धृत्यादित्येष्टिर्वा ।

दाक्षायणयज्ञेन पञ्चदश वर्षाण्येव यजेत । अथवा सम्वत्सरमेवान्वहं दाक्षायणयज्ञेन यजेत, न तत ऊर्ध्वम् ।

तत्र यस्यां पौर्णमास्यामारम्भः क्रियते तस्यां पूर्वाह्णेऽग्नीषोमीयः पुरो-डाश उद्धरणाद्याब्राह्मणतर्पणान्तः । ततस्तस्मिन्नेव दिने पुनरुद्धरणादि सायन्दोहमातञ्चनान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात् । प्रति-पदि प्रातर्ब्रह्मवरणादि । आग्नेयपुरोडाशेनैन्द्रेण सान्नाय्ये दध्ना पयसा च यागो ब्राह्मणतर्पणान्तः । पक्षे वैमृधेष्टिश्च ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने पुनरुद्धृत्य कर्मापवर्गान्त ऐन्द्राग्नः कर्त्तव्यः । ततस्तस्मिन्नेव दिने उत्तरेष्ट्युपक्रमः पयस्यार्थं वत्सापाकरणान्तः । प्रातर्द्वितीयायां ब्रह्मवरणाद्याग्नेयेन पुरोडाशेन मैत्रावरुण्या पयस्यया च यागः कर्मापवर्गान्तः । तत आदित्येष्टिर्वा ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने पुनरग्नीषोमीयः कर्मापवर्गान्तः । पुनरुद्धरणा द्युत्तरेष्ट्युपक्रमश्च ।

एवं सम्वत्सरं यावत्प्रतिदिनमिष्टिद्वयं भवति । सम्वत्सरेण पञ्च-दशवर्षसंख्या सम्पद्यते । पञ्चदशभिर्वर्षैः सप्तशतानि विंशतिश्चेष्टयो भवन्ति । सम्वत्सरं प्रतिदिनमिष्टिद्वयानुष्ठाने चैतावत्य एवेष्टयो भव-न्ति । अथवाऽग्निहोत्रहोममिव यावज्जीवं दाक्षायणयज्ञेन यजेत ॥ ४ ॥

इति चतुर्थस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपाꣳशु काम्यदेवता ॥१॥ आग्रयणे वैश्वदेवः ॥२॥ एककपालाश्चावारुणाः ॥३॥ प्राजापत्यः ॥४॥ सावित्रश्चातुर्मास्येषु ॥५॥ वैश्वदेवी ॥६॥ वायव्यम् ॥७॥ तनूहवीꣳषि ॥८॥ दीक्षणीया-प्रायणीया-ऽऽतिथ्यादेवताः ॥९॥ देवसू-देविकाहवीꣳषि ॥१०॥ वायव्योऽग्नौ ॥११॥ मैत्रावरुणी च ॥१२॥ ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥१३॥ वायोधसश्च ॥१४॥ आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १५ ॥ वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ ब्रूयाद् वृष्टिकामोऽस्मीति ॥ १६ ॥ अध्वर्यु

अथ सर्वकर्मसूपांशुदेवताः कथ्यन्ते । काम्यस्य कर्मणो देवता उपांशु भवति । अत्राहुः कर्काचार्याः—

"व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना ।
तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुते"ति ॥

आग्रयणे वैश्वदेव उपांशु भवति । वारुणवर्जिताः सर्वे एककपाला उपांशु भवन्ति । प्राजापत्यः सर्वत्रोपांशु भवति ।

चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु सावित्र उपांशु भवति । चातुर्मास्येष्वेव वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवी पयस्योपांशु भवति । वैश्वदेवीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पाशुकेषु वैश्वदेवः पशुः पुरोडाशो वा नोपांशु । शुनासीरीये वायव्यं पय उपांशु भवति । यवागूपक्षेऽपि वायोरुपांशुत्वं भवति ।" तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवीꣳष्यनिरुक्तानि भवन्ती"ति (११.५.२.७) श्रुतत्वात् ।

अग्न्याधेये तनूहविषां देवता उपांशु भवन्ति न सकला इष्टयः चरण शब्दाभावात् । यत्रोपांशु चरन्तीत्येवं चरणशब्दस्तत्रैव सर्वमुपांशु भव । "चरणशब्दे सर्वमि"त्युक्तत्वात् (३.७.८) । आदित्येष्टयास्तनूहविष्वपि वह्वृचवशादुपांशुत्वम् (शां० २.२.१५) । दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्येष्टीनां देवता उपांशु भवन्ति । अग्नौ चयने वायव्य इष्टकापशुरुपांशु । चयन एवान्ते या मैत्रावरुणी पयस्या सोपांशु भवति । अग्नाविति उक्तेर्दीक्षायणाग्निष्टोमादौ मैत्रावरुण्याः पयस्याया नोपांशुत्वम् । मण्यां प्रथम ऐन्द्रः पशुरुपांशु । प्रथमग्रहणात्त्रिपशौ "ऐन्द्र ऋषभ" (१९.३.३) नोपांशुत्वम् । वायोधसोऽपि सौत्रामण्यामन्ते भवोऽप्युपांशु ।

वह्वृचानां विशेष उक्तः—"प्रणवो, येयजामहो, वषट्कारः, संप्रैषाः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेति ॥ १७ ॥ अभ्राण्यग्नीधम् ॥१८॥ स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारम् ॥१९॥सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥२०॥ अन्वारम्भणीया-ऽऽग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते

प्रैषाश्चोच्चैः, उपांशुहविःषु देवतानामधेयं चोपांश्वि"ति (शां० ११..३६-३७)। सर्वकामावाप्त्यर्थमाग्नेयोऽष्टाकपालः काम्यो भवति, (१.३.५.१०) तत्रापि देवता उपांशु भवति।

वृष्ट्यर्थं आग्नेये क्रियमाणे विशेषः। आग्नेयस्यारम्भे वृष्टिकामोऽ-ऽस्मीत्येवं यजमानो ब्रूयात् (१.५.२.१९) । अथ यजमान एव पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेत्यध्वर्युं प्रति ब्रूयात् । ततो ऽभ्राणिः मनसा ध्यायेत्यग्नीधं प्रति ब्रूयात्। ततः स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्यायेति होतारं प्रति ब्रूयात्। ततः पुरोवातं च विद्युतं चाभ्राणि च स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं प्रति ब्रूयात्। एवं कृते आग्नेययागादु वृ-ष्टिलक्षणं फलं भवति। अथवा वृष्टिकामो यजमानः प्रकृतौ दर्शपूर्णमासे-ष्टावेवोद्धरणकाल एवं ब्रूयात् न पृथगाग्नेयेष्टिः कार्या।

अथान्वारम्भणीयेष्टिरुच्यते—सा च दर्शपूर्णमासयोरारम्भे मातृश्रा-द्धानन्तरं पौर्णमास्यां भवति द्व्यहपक्षे। सद्यःपौर्णमासानुष्ठानं चेत्प्रतिपद्ये-वान्वारम्भणीया भवतीति सम्प्रदायः। तस्यां त्रीणि हवींषि भवन्ति, आग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशः, सरस्वत्यै चरुः, सरस्वते द्वादशकपालः पुरोडाशः, उद्धरणादिकर्मापवर्गान्ता पौर्णमासेष्टिवत्।

विशेषः-अन्वारम्भणीष्ट्यर्थमित्युधरणे। अन्वारम्भणीयेष्ट्या वयं यक्ष्यामह इति वरणे। पात्रासादने दशगणे (२.३.८-९) शूर्पाग्निहोत्र हवणि, स्रुचः कपालानि त्रयोविंशतिः २३, चरुस्थाल्येका, शम्यादि अर्थ-वन्ति। अन्वाहार्यस्थाने षष्ठौही दक्षिणा। षष्ठौही बालगर्भिणी। मिथु-नौ मिथुनार्हौ गावौ स्त्रीगवी पुंगवश्च। विंशतिकाष्ठक इध्मः। शृतादि-दानानन्तरं मेक्षणम्। अन्यत्पूर्ववत्।

ग्रहणे-अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं गृह्णामि पुरो०। सरस्वत्यै जुष्टं० चरु सरस्वते जुष्टं० पुरो०। प्रोक्षणे-अग्नाविष्णुभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। स-रस्वत्यै त्वा जुष्टं०। सरस्वते त्वा जुष्टं०। कणान्ते चरोस्तण्डुला-न्विभज्यालम्भः। इदमग्नाविष्णवोः सरस्वतश्च। इदं सरस्वत्याः। एतच्च व्रीहिमयपुरोडाशपक्षे। यवपुरोडाशपक्षे चरुर्व्रीहिमय एव। तदा नाना-बीजपक्षे उरु वातायेतीक्षणं (२.३.१६) भेदेन। अपद्रव्यनिरसनं (१७)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तराग्निहोत्रहोमः ॥१२॥ तदाशिताया वा पयसा ॥१३॥ दीक्षितव्रतं च ॥१४॥ उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥१५॥ सुत्यासु सवनीयाः ॥१६॥ सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥१७ वैणवो ग्रीष्मे ॥१८॥ पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाधृतं वा वासः ॥१९॥६॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥१॥ कृतिकारोहिणीमृ-

हविः श्यामाकाः, विंशतिरिध्मकाष्ठानि । श्रुतावदानस्थाने मेक्षणम् । अन्यत्प्रकृतिवत् ।

ग्रहणे-सोमाय जुष्टं०, प्रोक्षणे-सोमाय त्वा जुष्टं० । चरुधर्मा अन्वारम्भणीयायामुक्ताः । कणनिधानान्ते अध्वर्योः स्वयमेवोपसर्जन्यधिश्रयणम् । यजमानस्याज्यनिर्वापो वेदबन्धश्च । तण्डुलावापः । उपसर्जन्यानयनादि । पाद्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनाभावः । प्राणदाने-सोमं गच्छ । इदमहं सप्तदशेनेत्यवबाधनम् । उत्तमप्रयाजे-इदमग्नये सोमाय देवेभ्य इति त्यागः । प्रधानयागे-इदं सोमाय । मेक्षणेन चरोरवदानग्रहणम् । चतुर्द्धाकरणादि सर्वं भवति ।

दक्षिणालम्भमन्त्रे ऊर्गसीत्यस्य स्थाने पुनः संस्कृतो रथोऽसीति, क्षौममसीति-वा, मधुपर्कोऽसीति वा, वर्षाधृतं वासोऽसीति वा । ब्राह्मणा इदं वो वर्षाधृतं वास इति । व्यूहने-सोमस्योज्जितिम् सोमस्तमपहदत्विति । प्रस्तरहोमे-इदमग्नये सोमाय देवेभ्य इति । शेषं प्रकृतिवत् ।

ग्रीष्मे ऋतौ वेणुयवानां सौम्यश्चरुर्भवति । तत्र सर्वं श्यामाकाग्रयणवन्निर्विशेषम् । आपस्तम्बे-विशेषः । "वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति वेणुयवेषु पक्वेषु वेणुयवानुद्धर्त्तवा इति सम्प्रेष्यति, तस्या एतदेतन्त्रमेषा देवता आग्नेयी मैत्रावरुणी प्राजापत्या वेति, (६ ३१. ८-११) एतत्तन्त्रमेषा देवते"ति श्यामाकेष्टौ यदुक्तं तस्यादेशः ।

अत्र देवतान्तरपक्षे आरम्भे वृद्धिश्राद्धाऽन्वारम्भणीये भवतः । देवतान्यत्वे कर्मान्यत्वात् । सोमदेवतापक्षे तु न भवतः । श्यामाकेष्टिस्त्वापस्तम्बसूत्रे वैतानसूत्रे च व्रीह्याग्रयणेन समानतन्त्रतयाऽप्युक्ताऽस्ति ॥ ६ ॥

इति चतुर्थस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथाग्न्याधेयमुच्यते । तच्चामावास्यायां भवति । शाखान्तरात्पौर्णमास्यां च । तथा कृत्तिकासु वा रोहिण्यां वा, मृगशिरसि वा, पूर्वोत्तरफा-

Nepal Sanskrit University- Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्किञ्चिद्दद्यात् ॥११॥ अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रा-

दक्षिणायामूर्गसीत्यस्य स्थाने प्रथमजो गौरस्यूर्जमिति । अस्या इष्टेः समृद्ध्यर्थं प्रथमजं गां दक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि पूर्ववत् । ब्राह्मणा अयं वः प्रथमजो गौः प्रतिगृह्णीतेति । द्यौस्त्वा ददात्वित्ययमेव प्रतिग्रहणमन्त्रः ।

व्यूहने-इन्द्राग्न्योर्विश्वेषां देवानां द्यावापृथिव्योरुज्जितिम् । इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिव्यौ तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरत्यागे इदमग्नये सोमायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य इत्यादि कर्मा पवर्गान्तम् । अन्यत्प्रकृतिवत् ।

दर्शपूर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या विकृतयो भवन्ति न ततः पूर्वम्। तत्र कृताधानस्य सुतकशुकास्तादिवशेनानिष्टदर्शपूर्णमासस्य यजमानस्याग्रयणकाले आगते कालातिक्रमे जायमाने आग्रयणकाल एव मातृश्राद्धं कृत्वा दक्षिणाग्नौ नवान्नं चातुष्प्राश्यं पक्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तेभ्यो भुक्तवद्भ्यो यथाशक्ति किञ्चिद्दक्षिणां दद्यात् ।

दर्शपूर्णमासोत्सर्गानन्तरं केवलाग्निहोत्रहोमिनो यजमानस्य नवान्नेन सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अथवा पूर्वदिने ऽग्निहोत्रीं गां नवान्नं प्राशयित्वा तस्या गोः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयादाग्रयणकाल एव । तेनैवाग्रयणसिद्धिः । गवामयनादिमध्ये आग्रयणकाले आयाते नवान्नाशितायाः पयसा दीक्षितव्रतं कार्यं, तेनैवाग्रयणसिद्धिः । संवत्सरोपसत्कादौ उपसत्स्वाग्रयणकाल आगते नवान्नेन रौहिणौ पुरोडाशौ कार्यौ । सुत्यास्वाग्रयणकाले नवान्नेन सवनीयाः कार्याः । आपस्तम्बसूत्रे बह्वृचब्राह्मणे च दर्शपूर्णमासाभ्यां (प्रकृतिविकृत्योः सन्निपाते वैकृतस्य बलीयः, तस्य निरवकाशत्वात्) समानतन्त्रमाग्रयणं पठितमस्ति । तत्र पूर्वं प्राकृतानि हवींषि । (अपि वा "पौर्णमासे वा अमावास्यायां हवीष्यनुवर्त्तयेदि"ति शाङ्खायनश्रुतेः)पश्चादाग्रयणस्य । सा-धेन्यः प्राकृतसंख्या एव । दक्षिणाऽपि प्राकृत्येव ।

अथ श्यामाकाग्रयणमुच्यते-तच्च वर्षासु शरदि वा यजनीयेऽहनि शुक्लपक्षेऽन्ये नक्षत्रे वा भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धमन्वारम्भणीयावत्कृत्वा श्यामाकेष्टिः कार्या । सोमदेवत्यः श्यामाकानां चरुर्भवति । तत्र श्यामाकाग्रयणेष्ट्यर्थमित्युद्धरणे । श्यामाकाग्रयणेष्ट्याऽहमिति वरणे । पात्रासादने कपालस्थाने चरुस्थाली । उपवेषाभावः । दक्षिणार्थे धेनुः संकृतो रथः, क्षौमं वा, मधुपर्को वा दधिमधुघृतानि, वर्षाकाले धौतं परिहितं वासो वा । एते दक्षिणाविकल्पाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दशकपालो दर्शपूर्णमासारम्भे ॥२१॥ षष्ठौही दक्षिणा

तन्त्रेण । अभिमर्शनं चेद्(१८)भेदेन । शेषाभिमर्शनं च (२३) भेदेन । अवघाते फलीकरणान्तमेकस्य कृत्वा ततो द्वितीयस्य मन्त्रेणाऽऽवपनम् । मुसलं तु गृहीतमेव (२.४.११) । स इदमिति तु (१२) भवति । न शूर्पादानमन्त्रः (१६) । प्रति त्वेत्युद्वपनम् (१८) । पूर्वस्य तुषैः सह तुषनिरसनं (१९) भेदेन वा । निष्पवनादिफलीकरणा(१८-२२)न्तं भेदेन । चरोः पेषण-संयवन-पात्र्यां संवापो-पवान-भृगूणामिति तापन-प्रथना-ऽद्भिरभिमर्शन-ज्वालयोपरिश्रपणा-ऽभिवासन-स्थाल्या उद्धृत्य-पात्र्यामासादनानि न भवन्ति । अन्यत्सर्वं भवति । तथाचोक्तम्—

"पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।
मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनमि"ति ॥

पेषणं चूर्णनम्, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पात्र्यां प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अभ्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् । ज्वाला दर्भैरवज्वालनम् । व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् ।

पिष्टानामीक्षणं कृत्वा चरोस्तण्डुलानामीक्षणम् । पिष्टानि पात्र्यामोप्य सपवित्रे तण्डुलावापः । ततस्त्रिः प्रक्षालनम् । तत उपसर्जन्यानयनम् । पिष्टेषूपसर्जनीर्निनीय चरावपि निनयति । संयवनान्तरं विभज्य पुरोडाशयोरालम्भः । इदमग्नाविष्णवोः, इदं सरस्वतः । प्रथमपुरोडाशस्योत्तरतश्चरोरधिश्रयणम् । चरोरुत्तरतो द्वितीयस्य पुरोडाशस्य। कपालोपधानकाल एव प्रथमस्य कपालान्युपधाय तस्योत्तरतश्चरोः स्थानं परिकल्प्य तस्योत्तरतो द्वितीयपुरोडाशकपालानामुपधानं कर्त्तव्यम् । चरोरधस्ताच्छूपणदानं, प्रसिद्धेः, नोपरि ।

प्राणदाने (२.८.१४) अग्नाविष्णू गच्छ । सरस्वतीं गच्छ । सरस्वन्तं गच्छेति । अववाधने सप्तदशेन वज्रेणेति । उत्तमप्रयाजत्यागे इदमग्नये सोमायाग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते देवेभ्य इत्यादि । आज्यभागानन्तरं प्रधानयागे अग्नाविष्णुभ्यामनुब्रूहि । अग्नाविष्णू यज । चरोर्मेक्षणेनावदानम् । सरस्वत्या अनुब्रूहि । सरस्वतीं यज । सरस्वतेऽनुब्रूहि । सरस्वन्तं यज । ततः स्विष्टकृदादि ।

आग्नावैष्णवस्य चतुर्द्धाकरणभागानामभावः । इतरयोस्तु सर्वं भ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिथुनौ वा ॥ २२ ॥ इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु ॥२३॥ आदिविकल्पः ॥२४॥ आदित्यश्चरुरामावास्यम् ॥२५॥५॥

वति । दक्षिणाऽऽलम्भे प्रजापतेर्भागो ऽसीति मन्त्रे ऊर्गसीत्यस्य स्थाने पष्ठौही गौरस्यूर्जमित्यादि । अस्या अन्वारम्भणीयेष्टेः समृद्ध्यर्थं पष्ठौहीं गां दक्षिणां ब्रह्मणे होत्रे इत्यादि । ब्राह्मणा इयं वः पष्ठौही गौः प्रतिगृह्णीतेति । द्यौस्त्वा ददात्वित्येव प्रतिग्रहमन्त्रः सर्वेषाम् । मिथुनौ वेति पक्षे गोमिथुनमस्यूर्जमिति । ब्राह्मणा इदं वो गोमिथुनं प्रति गृह्यतामिति ।

व्यूहने-अग्नाविष्णूवोः सरस्वत्याः सरस्वत उज्जितिम्० । अग्नाविष्णू सरस्वती सरस्वांस्तमपनुदन्त्विति । प्रस्तरहोमत्यागे इदमग्नये सोमायाग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते देवभ्य इत्यादि । पिष्टलेपहोमे इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यागः । अन्यत्सर्वं कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् ।

इयं च दर्शपूर्णमासप्रकृतिषु सर्वास्विष्टिषु आरम्भे भवति । व्रीह्याग्रयणयवाग्रयणयोः साधारणी एकैव । एकस्यैवाग्रयणस्याग्निहोत्रवदभ्यस्यमानत्वात् । याज्ञिकानां मते पशोरप्यारम्भे भवति, न कर्कमते ।

पौर्णमासेष्ट्यनन्तरं विकल्पेन तत्कालमेवोद्धरणादि कर्मापवर्गान्त इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । अन्वाहार्यो दक्षिणा । ग्रहणादौ विशेषः । इन्द्राय विमृधे जुष्टं० । इन्द्राय विमृधे त्वा जुष्टं० । इन्द्रं विमृधं गच्छ । इन्द्राय विमृधेऽनुब्रूहि । इन्द्रं विमृधं यज । चतुर्द्धाकरणादि सर्वं भवति । इन्द्रस्य विमृध उज्जितिम् । इन्द्रो विमृधस्तमपनुदतु । शेषं पौर्णमासवत् ।

दर्शेष्ट्यनन्तरं विकल्पेनादित्यै चरुर्भवति । तत्र चरुधर्मा अन्वारम्भणीयायामुक्ताः । उद्धरणादि कर्मापवर्गान्तमाग्नेयवत् । अन्वाहार्यो दक्षिणा । ग्रहणे अदित्यै जुष्टं०, प्रोक्षणे-अदित्यै त्वा जुष्टं० । अदितिं गच्छ । अदित्या अनुब्रूहि । अदितिं यज । अदित्या उज्जितिम् । अदितिस्तमपनुदतु । प्राशित्रादि सर्वं भवति । अनयोरिष्ट्योरादिविकल्पः । दर्शपूर्णमासारम्भे एकवारं यदि कृते तदा यावज्जीवं कर्त्तव्ये । यदि न कृते तदा यावज्जीवं न क्रियेते एव ॥ ५ ॥

इति चतुर्थस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥१॥ व्रीहीणां यवानां च ॥२॥ वैश्वदेवश्चरुः ॥३॥ पयांसि वा ॥४॥ द्यावापृथिवीय

अथाग्रयणमुच्यते—

तच्च शरद्वसन्तयोर्भवति । नवधान्यस्य प्रथमप्राप्तौ वा । तदुक्तम्—(कर्म प्र० ३.९.७)

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकं वनिनः स्मृत" इति ।

एतदाग्रयणं पौर्णमास्याममावास्यायां वा भवति । शुक्लपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे, बह्वृचब्राह्मणे श्रवणात् । यदि पूर्वाह्णे पर्वान्तस्तदा सद्यस्काल-पौर्णमासेष्टेः पूर्वमाग्रयणेष्टिः, ततः पौर्णमासेष्टिः । अमावास्येष्टयनन्तरं चाग्रयणेष्टिः । तदा च वचनादमावास्येष्टिरमावास्यामध्य एव समापनीया । तदुक्तम्—

"अथो पूर्वाह्णपर्वक्षये दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तदिति, अथो पूर्वाह्णपर्वक्षये चान्या इष्टिपश्वाद्या विकृतय उभयत्र प्रकृतेष्टेरनन्तरमेव भवन्ति" इति ।

अत्रोक्तकाले नवानां व्रीहीणां नवानां यवानां चाग्रयणसंज्ञकेष्टिर्भवति । तत्र त्रीणि हवींषि भवन्ति । ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशः । वैश्वदेवश्चरुर्यवकाले यवानां, व्रीहिकाले व्रीहीणां नवानां वा पुराणानां वा । पुराणा जीर्णाः । द्यावापृथिवीय एककपालः पुरोडाशो वा, आग्नेयागो वोपांशुयाजवत् ।

एतानि त्रीणि हवींषि व्रीहिकाले नवानां व्रीहीणां भवन्ति । यवकाले नवानां यवानाम् , चरुस्तु विकल्पेन नवानां जीर्णानां वा ।

तत्रोद्धरणे व्रीह्याग्रयणेष्ट्यर्थं यवाग्रयणेष्ट्यर्थं वा । ब्रह्मवरणे-व्रीह्याग्रयणेष्ट्या वयं यक्ष्यामहे, यवाग्रयणेष्ट्या वा । पात्रासादने-ऐन्द्राग्नस्य द्वादश कपालानि । एका चरुस्थाली । द्यावापृथिवीयपुरोडाशपक्षे तस्यैकं कपालं पाणिसंमितम् , द्वितीया दुग्धोपसर्जनी विकल्पेन वैश्वदेवचरुश्रपणार्था । दक्षिणार्थं च प्रथमजो वत्सः । विंशतिरिध्मकाष्ठानि । द्वे पात्र्यौ एका वा । श्रृतावदानानन्तरं मेक्षणम् । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् ।

ग्रहणे-इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं०, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं०, द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टं०, । प्रोक्षणे-इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं०, विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं०, द्यावापृथिवीभ्यां त्वा जुष्टं० । कणनिधानान्ते चरोस्तण्डुलान्पृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एककपालः ॥५॥ उद्वास्यान्तांश्छादयेदाज्येन ॥६॥ आज्यस्य वा यजेत् ॥७॥ पुराणानां वा चरुः ॥८॥ प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥९॥ वैश्वदेवस्य च ॥१०॥ दर्शपूर्णमासानीजीनो दक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेथकृत्यालम्भः। इदमिन्द्राग्न्योर्द्यावापृथिव्योश्च। इदं विश्वेषां देवानाम्।

कपालोपधाने ऐन्द्राग्नस्य द्वादशकपालान्युपधाय तस्योत्तरतश्चरुस्थानं कृत्वा तस्योत्तरत एककपालस्य प्रथमकपालधर्मेणापधानम्। तपसा तप्यस्त्वेत्यभ्यूहनम्।

"पयसि वे"ति वैश्वदेवचरोः पयसा श्रपणपक्षे पयस उपसर्जनीमधिश्रित्योद्वास्य चरौ निनयति। तत्र प्रतिग्रहमन्त्रे ऊहः। संपय ओषधीभिः समोषधयो रसेन। सꣳ० रेवतीर्जगतीभिः पृच्यताꣳ संमधुमन्मधुमतीभिः पृच्यतामिति। उदकेन श्रपणपक्षे प्रकृतिवत्। चरुधर्मा अन्वारम्भणीया यामुक्ताः।

पुनरपि संयवनानन्तरं समं विभज्यालम्भः। इदमिन्द्राग्न्योः, इदं द्यावापृथिव्योः। पुरोडाशयोर्मध्ये चरोरधिश्रयणम्। द्यावापृथिवीयस्य प्राणदानं कृत्वा लौकिकेनाज्येन तस्यान्ताच्छादनम्। प्राणदाने इन्द्राग्नी गच्छ। विश्वान्देवान् गच्छ। द्यावापृथिव्यौ गच्छ। प्राकृतं च विकृताविति न्यायात्।

अवबाधने सप्तदशेन वज्रेणेति। उत्तमप्रयाजे—इदमग्नये सामायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यः आज्यभागौ।

प्रधानयागे इद्राग्निभ्यामनुब्रूहि। इन्द्राग्नी यज। विश्वेभ्यो देवेभ्यः उपांशु अनुब्रूहीति प्रथमेन। चरोर्मेक्षणेनावदानम्। विश्वान्देवान् उपांशु यज। द्यावापृथिवीभ्याम् (उपांशु) अनूब्रूहि। द्यावापृथिवी (उपांशु) यज। सकृदुपस्तीर्य सर्वमपि पुरोडाशमखण्डमेव जुहोति निधायोपरिष्टाद् द्विरभिघारयति।

मानवे—"एककपालमन्यस्यां पात्र्यामलंकुर्वन्नभिपूरयति प्रचरणीयायां बर्हिषि सादयित्वोपस्तीर्यैककपालं सकृत्समवद्यत्याशयस्यान्वसिच्य द्विरभिघार्योपांश्वेककपालेन प्रचर्य वषट्कृते मध्ये पाणिना जुहोत्यृजुं प्रतिष्ठितमाशयेनाभि जुहोती"ति। अथवोपांशुयाजवद् ध्रुवायाश्चतुरवदाय द्यावापृथिवीययागः कर्त्तव्यः। ततः स्विष्टकृदादि प्राशित्रेडाव्यतिरिक्तं किमपि न भवति। कर्कमते चतुर्द्धाकरणवर्जं सर्वं भवत्येव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम्। सम्पूर्णम्। [वेदान्तविभागे ९] रु० २—०

७२ सिद्धान्तशिरोमणिः। श्रीभास्कराचार्य विरचितः। वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म०म० श्री ६ मद्वापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। "गणिताध्यायः"। रु० २—०
"गोलाध्यायः"। रु० २—०। [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम्। पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम्। पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम्। [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुबोधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्]। [काव्य वि० १०] रु० ०—

७५ चन्द्रालोकः। पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः। श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः। साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भृष्य सम्पादितः। [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम्। मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः। [न्याय विभागे १०] रु० ३—

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी। पं श्रीउमानाथर्ज्यालकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्। पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्या सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च। [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः। टीकया संवलितः। [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्। न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम्। (तत्र च न्यास [illegible] रेष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ मह[illegible]टीपेन न्यासाविचारताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः। [व्या० वि १०] रु० १—८

८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम्। द्वितीयोभा[illegible] [न्या० वि०] रु० १—४

८१ गणितकौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] [illegible]परीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम्। [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दः कौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम्। [छन्दोविभागे ३] रु० ०—[illegible]

८३ योगदर्शनम्। महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम्। तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावागणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका, [६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम्। सटिप्पण। [योग० विभागे १] रु० २—[illegible]

८४ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम्। म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। १ से ४ सर्गः मूलयम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः। रु० १—८

८५ योगदर्शनम्। पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम्। सटिप्पण। [योग वि० २] १—०

८६ काव्यमीमांसा। राजशेखरविरचिता। साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमो भागः। [काव्यविभागे १३] रु० [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १—४

८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्री[illegible]दास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चरित्रवर्द्धनाचार्य विरचित [illegible]रित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्र[illegible]धिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] रु० [illegible]—८

८९ जागदीशीव्याधिकरणम् । [illegible] । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलता[illegible] । [illegible]वृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ [illegible]करणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकशंकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोर-शास्त्रिणानिर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—[illegible] उत्तरार्द्धं । रु० २—[illegible]

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा [illegible]शो[illegible] । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भू[illegible]यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि०१) रु० ८—[illegible]

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—[illegible]

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—[illegible]

९५ संस्कारदीपकः । गणेशपूजादि[illegible]दान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपं[illegible]तीयविरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ८) रु० २—[illegible]

९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रत[illegible]नसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दान्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु० ३—[illegible]

९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्या[illegible]दान[illegible]प्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—[illegible]

९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्ताकथा । [illegible]कविश्रीत्रिविक्रमभट्ट विरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । [illegible]बोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१५) रु० १—[illegible]

९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्के महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभाख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येण च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—[illegible]

१०० वाग्वल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छन्दोनिबन्धः, श्रीमता देवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रागारेण कविचक्रवर्त्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पाण्डतप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु०

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे) रु० १—[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एक
उय
गौ
जं
थकृ
क
स्थानं
तपसा
"प
श्रित्योद्
समोषध
पृच्यता
यामुक्ता
पुन
द्यावापृथि
प्राणदानं
गच्छ । ।
विति न्य
अवव
न्द्राग्निभ्य
आज्यभाग
प्रधान
उपांशु अ
पांशु यज
उपांशु)
निधायोपर
मानवे-
यां बर्हि
च्य द्विरभि
जुं प्रतिष्ठि
रवदाय
शित्रेडाव्य
त्येव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आश्विन २०३१

२५७४

वाल्मीकि विद्यापीठ पुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu